

REVISTA ISTORICĂ

Anul al XIV-lea, N-le 7-9.

Iulie-Septembrie 1928.

DĂRI DE SAMĂ
DOCUMENTE ȘI
NOTIȚE
PUBLICATE
DE
N. IORGA

cu concursul
mai multor specialiști

SUMARIUL :

N. Iorga : Cărți reprezentative în viața omenirii (urmare) :
VIII. Un autor de „istorie universală”, Romuald de
Salern. IX. Godefrid de Viterbo. X. Sicard, episcop
de Cremona. XI. Ricobald de Ferrara. XII. Francisc
Pipin. XIII. Gaufred Malaterra. XIV. Hugo Falcandus.
XV. Ricard de San-Germano. XVI. Cronici siciliene.
XVII. Alte cronici siciliene. XVIII. O cronică anonimă
siciliană. — Nicolae Speciale.

Radu Vulpe : Civilizația ilirică.

N. Iorga : Un popă de sat ardelean la Roma în 1756.
Iurg Coriatovici și Moldova.

H. Dj. Strouni : Note despre România în lucrarea unui
autor armean.

Dări de samă de *D. P., Ion Sin-Giorgiu și N. Iorga.*
Cronică de *N. Iorga.*

1928

TIPOGRAFIA „DATINA ROMĂNEASCĂ”, VĂLENII-DE-MUNTE (PRAHOVA)

Prețul 35 Lei.

501

REVISTA ISTORICĂ

— DĂRI DE SAMĂ. DOCUMENTE ȘI NOTIȚE —

PUBLICATĂ de N. IORGA, CU CONCURSUL MAI MULTOR SPECIALIȘTI

Anul al XIV-lea, n-le 7-9.

Iulie-Septembre 1928.

Cărți reprezentative în viața omenirii

SERIA A II-a (urmare)

VII.

Un autor de „istorie universală“, Romuald de Salern.

Evul mediu a trăit într'o idee de unitate umană, pe care ni-o putem represinta numai cu greutate, noi cari împărțim și subîmpărțim tot ceia ce, în ciuda noastră, continuă a represinta omenirea. Societatea creștină a fost totdeauna considerată ca un ansamblu moral, ca un singur corp mistic tinzînd, prin Papă și Împărat, să devie și în materialitatea lucrurilor o singură alcătuire, iar prin expedițiile cruciate: în Spania, în Prusia, în Lituania, în Balcani, în Asia să aducă la aceiași formațiune politico-religioasă și pe „Infideli“.

Nu e de mirare deci că, alături de cronicarii imperiali cari privesc toate *sub specie imperii*, apar alții, cari tratează, în afară de interesele Cesarilor germani, această unitate a lumii.

Între dînșii un loc de frunte îl are semi-bizantinul Romuald de Salern, care scrie în regatul latino-greco-arab pentru Italia întregă al șefilor normanzi.

Avem a face cu un învățat care citează pe Sf. Ieronim, pe Orosiu, „epistola decretală a lui Eusebiu“¹, *Liber pontificalis (gesta pontificum romanorum)*², pe Iosephus, pe Sextus Iulius Africanus, pe Beda, pe Suetoniu, ba chiar pe Homer, după o citație a Sfîntului Isidor, — Herodot, pronunțat «Erodotos», figurînd, alături de Zeuxis pictorul, numai la mențiuni. Tot acest etalaj de învățătură neîmpiedecîndu-l, de altfel, de a crede cu aceiași putere în *Alexandria* fabuloasă, de unde iea pe cele trei sute de Amazoane care vin la eroul macedonean, poate și — după

¹ În decretali epistola Eusebii, sicut, ipso narrante, cognovimus, legimus; ed. Muratori, *Scriptores rerum italicarum*, VII, p. (= c.) 78.

² P. 81.

vre-o altă versiune decît cele cunoscute — întemeierea pe Tanais a unei Alexandrii.

Împărțind viața lumii pe „vrîste“ ca în cronografele răsăritene, pentru ca să ajungă la vremea lui „decrepită, care va trebui să piară în moartea veacului“, prezisă în Scriptură¹, el va avea pagini — puține și fără nimic despre Grecia veche, un cuib de păgînism împotriva adevăratului Dumnezeu — despre antichitate, trăind-o une ori într'un stil de aparență originalitate a cercetărilor, ca atunci cînd pomenește „turnul care și acum pare nou la Susa“² ori cînd dă echivalentul contemporan al Samariei: Sebaste³, cînd spune că Actium e în Cipru (!)⁴. Pe Alexandru-cel-Mare, în care se întrupează o vitejie care nu e închinată Domnului din ceruri, îl privește ca pe „izvorul miseriilor“ (*gurges miseriarum*)⁵. La istoria Romanilor, Hannibal e, cum ne puteam aștepta la cine scrie în zodia imperialismului, un „împărat“ (*Poenorum imperator*)⁶. Nu lipsește și un punct de vedere „cultural“, cînd August e lăudat pentru sprijinirea lui Virgil și a lui Horațiu, dîndu-se și o listă a scriitorilor din vremea lui.

În perioada de trecere la evul mediu, locurile din Dalmația vecină, din peninsula balcanică, îl interesează în deosebi. Va pomeni de viile lăsate de Probus, lângă Sirmiu și în Mesia provincialilor⁷, de originea dalmată, „din neamul lui Dioclețian“ (*ex genere Diocletiani*), a Papei Gaius⁸, de luptele acelui Împărat cu Carpii, Bastarnii și Sarmatii, de cutare sat „care este lângă Salona“⁹, de botezul lui Constantin la Roma, după ce fuseseră bătuți Sciții cari trecuseră Dunărea prădînd¹⁰, de luptele lui cu Goții în *barbaricum*¹¹, de proclamarea lui Vetrano în Iliric¹², de

¹ Pp. 28-9.

² Aetas decrepita, ipsa totius saeculi morte consumenda.

³ Samaria quae nostro tempore Sebaste vocatur; p. 41.

⁴ Qui locus in Cypro est; p. 45.

⁵ P. 37.

⁶ P. 39.

⁷ P. 73.

⁸ P. 74.

⁹ Villa quae haud procul a Salona est; p. 77.

¹⁰ Eundem principem post victoriam Sytharum, qui, transmeato Danubio, Thracias vastaverant; p. 78. Se discută și data botezului.

¹¹ Gothorum fortissimas et copiosissimas gentes in ipso barbarici soli sinu, hoc est in Sarmatarum regione; p. 80.

¹² P. 84.

nașterea usurpatorului Iovinian dintr'un tată panonian, Varrianus¹, de Valentinian, născut în aceleași locuri, din neam prost (*mediocri stirpe natus*)², de prigonirea drept-credincioșilor de către Gotul Atanaric³, de lupta lui Valentinian cu Sarmatii în Panonia⁴. Vedem pe Teodosiu, care, după „mărturia lui Pompeiu și a lui Corneliu“, bate neamurile scitice, temute și de Alexandru-cel-Mare, pe „Alani, Huni și Goți“⁵; reluînd astfel Dacia, cum și pe Radagais „Scitul“ aruncîndu-se asupra Italiei, pe cînd Huldin și Sarus, „șefii Hunilor și Goților“, intră în serviciul Imperiului⁶. Pe atunci „se vindea pretutindeni cu cîte un galben, ca dobitoacele cele mai de rînd, cete de oameni“⁷. Pe vremea cînd un Saulus e „paganus dux“, puternicul German Stilicho vrea Imperiul pentru fiul său Eucheriu și el provoacă atacul de Paști al Goților cu arderea Romei; pentru cauza fiului chiamă el pe Alani, Suevi, Vandali și Burgunzi, pentru ca fiul de barbar să piară și el supt cuțit⁸.

Pe larg se culege din izvoare, poate pierdute în parte, istoria convulsiunilor galice și britanice, care arată însă și o puternică vitalitate romană în fața barbarilor. Răsar acolo, în această vreme de prefaceri, un Grațian și un Constantin. Acesta trecînd canalul în Galia e întîmpinat — cas interesant de organizație locală — de doi „tineri bogați“ (*iuvenes locupletes*), Didim și Veninian, cari adună în jurul lor pe clienții ce atîrnă de dînșii, *assuntis propriis servulis ac vernaculis*. Constantin trimete contra lor cu „oareșce barbari federați“⁹ — al căror rol se fixează astfel — pe fiul Constans, fost călugăr, care-i ucide, pentru ca, la urmă, și Constantin să fie ucis la Arles, iar biruitorul ex-monah la Vienne — care sînt deci un fel de capitale. Ucigașul lui Constans, menit el însuși unei morți violente, e căpitanul Geronțiu,

¹ P. 86.

² P. 86.

³ P. 87.

⁴ Cum Sarmatae sese per Pannonias defendissent; *ibid.*

⁵ P. 89.

⁶ P. 94. Cf. Ernst Stein, *Gesch. des spätromischen Reiches*, I, Viena 1928, p. 381.

⁷ Villissimorum pecudum modo singulis aureis passim greges hominum venderentur; p. 94.

⁸ P. 96. Cf. Stein, *l. c.*, p. 386.

⁹ Cum quibusdam foederatis barbaris; p. 97.

care pune în loc pe un alt Cesar de improvisație, Maxim. Vor mai peri în Galia de setea coroanei Iovin și fratele acestuia Sebastian. În acest timp, aruncându-se și el către peire, consulul Tertullus se laudă în Senat că va ajunge la Impărăție¹, iar Atal, făcut de Goți, e dus de contele Constanțiu lui Honoriu, care face să i se taie ambițioasa mină. Africa însăși trimete, cu „700“ de corăbii și 3.000 de oameni, pe Heraclian Cesarul, întovărașit de fiul Sabin; flota imperială-l răspinge la Cartaginea, unde pier. Despre Vandali în Sicilia se va vorbi după scrisoarea către Papă a lui Pascasiu de Lilibeu (*Lilybitanus*). Interesul rămâne legat de Britania și atunci când se pornesc soliile autonomiei populare bretone cerind „hostium“, un fel de subsidii, când Papa Celestin trimete la Scoți pe primul episcop, Palladius².

Asupra ultimelor timpuri romane lămuriri neîntrebuințate îndestul se află și în *Bibliotheca* lui Fotiu, dar ele abundă și aici, după izvoare care, măcar în parte, ar putea fi urmărite. Aețiu, *Etius*, apare în fața bețivului Atila, care va muri de pe urma unei scurgeri de sânge pe nas; un soldat al lui Aețiu, Traustila, Got (*Transilla, Etii miles*), ucide pe Valentinian însuși³. Cesarii de la sfârșit, Maiorian și Sever, sînt făcuți la Ravena; Antemiu-și dă fata după Ricimer, care, ca patriciu, residă la Milan; Impăratul va peri de mîna barbarilor în Roma. Dar, supt domnia trimesului lui Zenon, Impăratul din Răsărit, Olibriu, Ricimer va muri după trei luni de boală și domesticul Gliceriu va căpăta coroana, tot la Ravena, fiindcă așa vrea patriciul Gundibar, și *oastea* — care începe a juca un rol decisiv (*totius etiam voluntate exercitus*). Dar tot Gundibar va face din creatura un episcop de Salona. *Oastea* dă puterea lui Romulus Augustulus până ce Odoacru vine, „din fundul Panoniei“ (*ab extremis Pannoniae finibus*), cu Heruli, Turcilingi sau Sciri. Romul va părăsi „purpura miserabilă“ după unsprezece luni de domnie. Odoacru ia în stăpînire Italia și cu ea Roma (*insuper et urbis usus est potestate*). Atunci ia el „demnitatea regală“, fiindcă avea Italia,

¹ Qui se futurum principem in senatu gloriatus est. Cf. Stein, *l. c.*, pp. 398-400.

² Pp. 97-8.

³ P. 101. Cf. Stein, *l. c.*, p. 519.

ceia ce e vag și nu corespunde ideologiei contemporane¹. „Dind jos de la demnitatea augustală pe Augustulus, Odoacru intră în Roma și iea toată stăpînirea Italiei²“. Și *plîngerea peirii Imperiului răsună la acest om al evului mediu*: „Astfel imperiul Romanilor la Roma, venerabil lumii întregi, și acea sublimitate augustală care fusese creată de August Octavian, piere cu acest Augustulus³“.

E adevărat că „Teodoric a fost făcut rege de Romani cu bucurie“ (*rex a Romanis cum gaudio susceptus est*), evitîndu-se trimeterea lui de către Împăratul răsăritean, acum singurul stăpînitor legal de drept roman al lumii, dar, îndată după ce legitimitatea acestui mare rege barbar se caută în Roma însăși, în voința Romanilor, se fixează la Zenon ultima limită a legitimității și *se refuză datarea mai departe după Împărați, trecîndu-se al cronologia creștină*⁴: „Incetînd în el imperiul cetății Romei, ni se pare mai util și mai potrivit a duce șirul cronologic de la anii Intrupării Domnului“⁴.

Papii, Simah, care ajută pe cei 220 de episcopi exilați de Vandali în Sardinia, Hormisdas, care apără ortodoxia contra Împăratului răsăritean Anastasiu, apar acum în primul rînd⁵.

Dar ceia ce interesează întăiu pe Italian sînt lucrurile Italiei, fie și în domeniul acum covîrșitor al barbarilor. Pe cînd Iustin al II-lea, Orientalul, apare numai ca un zgîrcit adunător de bani și exarhul Italiei, recucerite de Iustinian, Narses, ca un trădător, care chiamă pe dușmanii Imperiului, vicisitudinile Longobarzilor, *Guinili qui et Longobardi*, se expun pe larg, de la luptele lor cu Vandalii prin „Scoringa“, „Mauringa“, „Golanda“, prin biruința regelui Agelmund asupra Bulgarilor la hotarele stăpînirii sale⁶, până la

¹ Cumque totam Italiam proprio iuri subderet, statim reglam arripuit dignitatem.

² Delecto ab augustali dignitate Augustulo, urbem Odovacer ingressus, totius Italiae adeptus est regnum.

³ Ita Romanorum apud Romam Imperium, toto orbe venerabile, et augustalis illa sublimitas quae ab Augusto Octaviano creata est cum hoc Augustulo perit.

⁴ Cessante in eo romanae urbis imperio, utilius aptiusque videtur ab annis dominicae incarnationis supputationis lineam ducere; p. 105.

⁵ P. 106.

⁶ Quodam flumine transmeato in finibus Bulgarorum, ter cum eis dimicavit... Contrittis Bulgaribus; p. 108.

ieșirea lor din „țara Rugilor“, *Rugilant*, în „câmpii deschise cari în limbă barbară se chiamă felt“¹, unde stau trei ani, ucigînd și pe regele herul Rodulf; Alboin (*Aldoinus*) se va lupta în Pannonia cu Hunii și Gepizii².

Cu patru duci ai lor, Longobarzii vor apărea și în Galia, înaintînd pînă la Grenoble, Valence și Arles și chiar „pînă la acel cîmp de piatră, care se află lîngă orașul Marseille“: patriciul Mommulus va apăra țara, ca simplu șef localnic; bătut la Evreux, el nu asistă la înstăpînirea Longobarzilor, cari sunt pe larg descriși astfel: „Își tundeau părul, desgolindu-și capul prin radere pînă la ceafă, și părul de la față pînă la gură îl lăseau mai bogat. Iar hainele erau largi, și mai ales de lînă, cum obișnuiesc Saxonii, țesute cu podoabe mai largi de felurite colori. Își înfășurau picioarele cu un fel de opinci. Iar încălțămintile li erau pînă la vîrf degetului celui mare aproape deschise și legate cu curele. Pe urmă au început a se folosi de *osae*, ca Romanii, pe care călărind, imitau pe *birrei*“³.

Istoria Italiei prin Longobarzi urmează: lupte cu Francii, războaie purtate de Autharis, care se intitulează *Flavius propter dignitatem*, soțul Teodelindei, fiica de rege bavares, care înalță biserica Sfîntului Ioan Botezătorul la Monza⁴: se arată cum a adaus regatului său centrul, Sudul și Răsăritul, pînă la Commacchio, al peninsulei. Va fi vorba și de proclamarea regelui Andoald de către părintele său Aginulf, înaintea trimeșilor lui Teodebert, regele Francilor⁵, a cărui fiică va fi luată de copilul regal, o pace definitivă fiind încheiată, cu această ocazie, între cele două regate germane⁶.

¹ In campis patentibus qui sermone barbarico: felt appellantur; *ibid.*

² P. 110.

³ Comam capitibus tundeant, nam cervicem, usque ad occipitium radentes, nudabant, capillos a facie usque ad os dimissos habentes. Vestimenta vero erant laxa et maxime lineae, qualia Saxones habere solent, ornata institis latioribus, vario colore contextis. Tibialibus cum fasciis eorum crura stringebantur. Caligae vero eis erant usque ad summum pollicem pene apertae et alternatim laqueis corrigiarum retentae. Postea vero caeperunt sibi osis uti, more Romanorum, super quas equitantes, birreos imitabantur; p. 116.

⁴ In Modicia.

⁵ P. 120.

⁶ Adstantibus legatis Theodeberti, regis Francorum.

Un capitol bizantin, de care mă ocup aiurea¹, privește înlocuirea împăratului Mauriciu cu usurpatorul Foca, peirea acestuia prin ordinul lui Heracliu, cel ce ucide leii în arenă și pricepe astrologia. Dar povestirea revine la Italia, pentru a expune dominația lui Rotaris, căsătoria lui Rodoald cu Grundberga, fiica Teodelindei, care face biserica din Ticin, pe cînd fratele (*germanus*) ei, Anpert, fiul lui Gundwald, înalță o simplă capelă. Ici și colo știri despre Papi. Dar firul principal trece la Godebert, la Garibald, la regele franc Dagobert, care-și lasă toată averea bisericilor, la Grimoald care se întoarce din fuga meștesugită pentru a bate pe Francii strecurați în Italia la „Rivus Francorum“, al cărui nume pomenește evenimentul².

Grimoald e urmărit cu mîndrie în războaiele lui victorioase. Cînd împăratul bizantin Constans vine în Italia, la Tarent, și ia Ortona, Luceria și alte localități, Longobardul aleargă să scape Beneventul, unde era episcop Barbatius. Ca în orașele Galiei pe vremea lui Atila, ca în Noricul Sfîntului Severin, episcopul stă în fruntea apărării. Împăratul e silit să plece, fugind la Neapole și, cum un „conte“ Saburrus e lăsat să lupte, Romuald, fiul regelui, rezolvă chestia printr'un duel de sistem germanic: o scenă din cele mai caracteristice la acest început de ev mediu. Șederea la Roma, pe care o despoaie, a Cesarului bizantin e expusă pe larg³.

Mai departe, crimele lui Iustinian al II-lea, care, întors din Pontul exilului său, orbește pe Patriarhul Calinic, răscoala lui Filipic-Bardais, pe care voise să-l ucidă acolo în Pont⁴, usurparea lui Antemiu, care orbește pe Teodosiu, aceia a lui Filipic, se așează la locul lor. Lupta Arabilor, cari asediaseră pe Leon Sirianul, contra Bulgarilor, e presintată în colori vii, informația arătînd să vie dintr'un izvor contemporan⁵.

¹ Et firmata est pax perpetua cum Francis; p. 121.

² V. comunicarea mea la congresul de istorie din Oslo.

³ P. 127.

⁴ P. 128.

⁵ In locul lui Calinic e pus Cir, „qui erat in Ponto abbas eumque alebat exulem“. Filipic îl retrimete „ad gubernandum abbatibus iure monasterium in Ponto“; pp. 135-6.

⁶ Qui, inde egressi, Vulgarorum gentem, quae est super Danubium, bello agrediuntur et, ab his quoque victi, refugiunt ac naves petunt suas, quibus

Povestirea, răzimată pe izvoare cunoscute, dar poate nu numai pe dîsele, urmărește apoi până la moarte pe Grimoald, care e rănit săgetînd un porumb; e înmormîntat în biserica Sf. Ambrosiu din Ticin-Pavia. Până la coborîrea francă a lui Carol-cel-Mare, acești duci longobarzi din Sudul italian vor interesa pe cronicarul normand. Pertharis din „Sciția“, omul pios pe care-l rechemăm glasuri, în peregrinagiul lui prin Galia și Britania, aducîndu-și înapoi din Benevent soția și fiul, clădește mănăstirea Sfintei Agate, iar soția, a Sfintei Marii *ad perlicas*. Romuald, ducele de Benevent, ia Tarentul și Brindisi, iar soția, Teurada, se face ctitoare de mănăstire, la timpul cînd Saracinii apar în Sicilia și pradă Sardinia, aducîndu-se de acolo la Pavia oasele Sf. Augustin, strămutate odinioară din Hipona¹.

Alături cu împrejurările Lombarzilor, cari apar integrați în conștiința italiană, ca niște domni legitimi, nu ca niște barbari umilitori și usurpatori, Biserica romană joacă un rol de căpetenie, un rol creștin unificator, de sigur, dar și un rol italian. Aripert, regele germanic, o restituie — așa se înțelege lucrul întocmai ca la Curtea pontificală — în posesiunea patrimoniului și a „afitor curți“ pe care alți Lombarzi le usurpaseră de mult, și e citat documentul, scris cu litere de aur, care se trimete la Roma². E lăudat Liutprand pentru că a întărit dorința înaintașilor săi³.

Alături însă Francii, cari vor fi restauratorii Imperiului pierdut pentru Apus. Dagobert, regele pios, apare în acel cadru de legendă sacră, plăcut compilatorului, care presintă pe ermiții sicalieni urmăriți de draci și scăpați de intervenția foștilor prieteni, mențiunea Sfintului Audoen⁴, intrarea la călugărie a Eteledei, fiica regelui din Anglia⁵. După moartea bunului rege, Francii nedreptățesc pe Carol Martel, presintat încă de atunci ca re-

cum altum peterent, ingruente subita tempestate, plurimi submersi sive, fractis per litora navibus, sunt necati (p. 137). Aici *necare* ar putea să aibă înțelesul de a *ineca*.

¹ P. 137.

² Multas curtes et patrimonia Alpium Cociarum quae quondam ad ius pertinebant apostolicae sedis, sed a Longobardis multo tempore ablata et hanc donationem aureis litteris scriptam Romam direxit; p. 135.

³ P. 137.

⁴ P. 130.

⁵ P. 131. V. și p. 133.

gele care trebuie să fie, și fac din călugărul Daniil un Chilperic cu plete lungi¹. Urmează răspunsul lui Carol care pradă pînă la Ardeni, la Rin, „sau la Colonia“². Figura șefului franc, firește biruitor, umple apoi tot mai mult cadrul. Îl vedem, împotriva lui Chilperic și a ducelui Odo, susținîndu-și regele lui, Chlotar, străbătînd țara de la Paris la Orléans și, cînd dușmanul regal dispăre, trecînd Rinul peste Alamani și Suevi și ajungînd pînă la Dunăre și la „hotarele bulgărești“ și răscumpărînd apoi printr'o bogată pradă pagubele aduse pînă atunci „patriei“ sale³. Atunci Odo de Bavaria (*Bajoriorum gentis dux*), — confusie a lui Eudes cu un duce german—chiamă el pe Saracini lui Abderam, cari aleargă, pe la Bordeaux, pînă la Poitiers, și cu „soțiile și copiii, ca și cum s'ar fi gătit să ocupe Galia, și cari erau fără de număr“⁴. Carol li răstoarnă corturile, ucide pe Abderam însuși și, pierzînd abia 1.150 de Franci, lasă pe cîmpul de luptă nu mai puțin de 360.000 de Saracini.

Acești învingători în numele lui Hristos merită să aibă Roma, oricît ar fi devenit de pioși Longobarzii. Cronologia șchioapătă cînd Papa Grigorie, văzînd Roma asediată de Liutprand, oferă lui Carol „cheile Sfintului Petru și ale confesiunii lui, rugîndu-l să libereze Biserica romană de Longobarzi“⁵. Ceia ce apare însă interesant e osteneala cu care se caută a dovedi că ajutorul nu se putea cere de la „Împăratul din Constantinopol, precum pînă atunci fusese obiceiul“⁶. Aceasta pentru că zisul împărat era acum eretic și „pentru că, asediat multă vreme de Saracini, nu era în stare să apere măcar cetatea regală, în care stătea. De aceia împă-

¹ Franci autem, invidentes Carolo, Danielelem quemdam clericum caesarie capitulis crescente, in regno stabiliunt atque Chilpericum nuncupant; p. 138.

² Vel Coloniam ibique seditionem intulit et ipsam civitatem cepit.

³ Danubium usque accessit illoque transmeato, fines bulgareses occupant, subacta illa regione, ac pretio multo sublato ab hostibus qui patriam depopulati fuerant.

⁴ Cum uxoribus ac liberis quasi Galliam possessuri, quorum erat innumera multitudo; *l. c.*

⁵ Cum uxoribus ac liberis quasi Galliam possessuri, quorum erat innumera multitudo, *l. c.*

⁶ Misit navali itinere claves S. Petri et eius confessionis Carolo principi, rogans ut romanam Ecclesiam a Longobardis liberaret; voluit enim ab Imperatore constantinopolitano (quemadmodum fuerat hactenus consuetudo) auxilium petere; p. 139.

rații din Constantinopol au pierdut patronagiul Bisericii romane¹.

Resumatul lui Paul Diaconul urmează. Se pomenește intriga Papei cu neamul lui Carol Martel, trimeterea la Longobarzi a lui Pipin, fiul eroului, pentru ca aliatul, momentan, Liutprand, să-i taie părul². Se capătă de către noul neam hotărîtor la Franci promisiunea că Biserica nu va mai fi supărată. Și, în acest timp, în al nouăsprezecelea an al „principatului” său, Carol își urmează epopeia, supunîndu-și Lyon și Bordeaux, bătînd pe Frisoni, pe Vandalii cari pradă, pe Saxonii de la Rin, rebeli, pe cari-i supune în parte la tribut, luînd ostateci, și cîștigînd la Avignon, îndată cucerit, o nouă biruință asupra Saracinilor, cari, la asediul Narbonei, pierd pe regele lor „Athima”, mulți dintre dînșii fiind înecați în Mare. Nu se uită nici intervenția, pomenită de Paul Diaconul, a lui Liutprand în Provența, unde Saracinii luaseră Arles³. În curînd, fără grijă de viitor, Carol se va putea odihni la S. Denis⁴.

Relațiile între Roma și Pavia par asigurate. Papa Zaharia a recăpătat de la Liutprand cetățile ocupate timp de treizeci de ani, o trevă de douăzeci de ani s'a încheiat, captivii s'au întors acasă, Sfîntul Părinte stă la masa regelui, care, de și neștiutor de carte, dă legi scrise, după datina veche romană, poporului său. Așa va fi și supt Ratchis, urmașul lui Liutprand, până ce noul rege se va face călugăr și zilele grele ale feroceului Aistulf vor începe.

Pe cînd Carloman și Pipin, fiii lui Carol, urmează cruciata contra Saxonilor, cari susțin pe rivalul lor Grifon, Papa „ordonă” a se face rege cel mai mare dintre fiii biruitorului de la Poitiers⁵.

Noua regalitate va avea de lucru în Italia. Papa Ștefan a amuțit și în curînd moare. „Poporul” alege pe Pavel, dar între alegători sînt și dușmani ai acestuia. Cum Aistulf se pornește contra Romei, ajutorul Francilor devine o necesitate, odată ce „s'a răspins pa-

¹ Quia per multa tempora., a Sarracenis obsessus, ipsam etiam regiam civitatem, in qua manebat, defendere nequibat. Haec itaque causa fuit quare constantinopolitani imperatores patrocinium Romanae Ecclesiae amiserunt; p. 139.

² Ut eius iuxta morem capillum primus succideret. Quod ille gratissime complens, eius caesariem succidit. Sicque pater eius spiritualis effectus, multis eum ditatum muneribus, natum genitori remisit; *ibid.*

³ P. 140.

⁴ P. 141.

⁵ Romanus pontifex iussit Pipinum regem institui; p. 141.

tronagiul constantinopolitan¹. Compilerul prezintă aici călugărirea lui Carloman și încoronarea lui Pipin, de către Papa, căruia-i ține scara². Se dă lupta lui contra Lombarzilor la Clusae, urmîndu-se apoi cu toată seria evenimentelor care duc la stabilirea puterii france în Italia³. Romuald ajunge, după moartea lui Aistulf, devenit pios, între călugări, la legăturile lui Pipin cu Împăratul bizantin, care-i trimete daruri, la luptele regelui franc în Saxonia, unde capătă un tribut de 300 de cai pe an, la răscoala lui Toto de Nepi⁴ — autorul cu noaște *Liber pontificalis* —, la usurparea preotului Filip de la Sf. Vit⁵, la impunerea lui Ștefan de la Sf. Cecilia, la chemarea pentru sinod a lui Pipin și la trimeterea de acesta a doisprezece episcopi⁶. Trecînd asupra împrejurărilor din Ravena, unde se amestecă ducele de Rimini, Mauriciu, și locuitorii izgonesc pe „ducele“ lor, trimetîndu-l la Roma, de unde li se destină altul, Leon⁷, Romuald revine la Franci, unde, murind, „de boală“, Carloman, Carol-cel-Mare reiea rolul părintelui său. Il vedem cucerind Italia, nu numai cu Francii săi, dar și cu Burgunzi, Alamani, Suevi și Saxoni. Călătoria la Roma, în 774, e făcută numai pentru îndeplinirea unui „vot“, *voti gratia*. „Și acel preaputernic rege, oferind Sfintului Petru multe daruri și făgăduind vicariului lui credința și datorita reverență, a fost înălțat, de Romani, la demnitatea de patriciu... Și din acea zi a meritat a-și zice rege al Francilor și Longobarzilor și patriciu roman“⁸. Felul cum Italianul privește situația cea nouă nu e fără interes.

Desideriu, cel „de mulți urît“ (*erat autem hic multis exosus*), e dus în Franța, Adelgis, fiul lui, ajunge patriciu — *alt patriciu, numit legal de Împărat, contra patriciului revoluționar care e Carol* — la Constantinopol, unde va îmbătrîni fără folos. „Și astfel

¹ Spreto iam constantinopolitano patrocinio; *ibid.*

² Vice stratoris..., pedes iuxta sellam. Cf. Iorga, *Papi și Împărați*, pp. 56, 65 și urm.

³ V. loc. ult. citat.

⁴ V. *ibi*!, pp. 61-2.

⁵ *Ibid.*, p. 62.

⁶ *Ibid.*, p. 63.

⁷ Romuald, pp. 147-8.

⁸ At ille potentissimus rex, offerens Beato Petro multa donaria promittens-que eius vicario fidem et debitam reverentiam, patriciatus honore a Romanis est sublimatus... Ex illo quippe die dici meruit rex Francorum ac Langobardorum et patricius Romanorum; p. 149.

au dispărut regii dintre Longobarzi, cu întreaga lor istorie¹.

„Dar, arătînd și credința lui Paul Diaconul față de regalitatea lui națională, se observă că ducele de Benevent, care ține pe Aldeperga, fiica lui Desideriu, poate fi și el considerat ca un moștenitor, pe cînd dintre fiii lui Carol-cel-Mare numai Carol e cu fata lui Desideriu, pe cînd ceilalți sînt și ai Suevei Hildegarda².

Trecînd pe la luptele, timp de treizeci și șase de ani, ale lui Carol cu Saxonii, la Weser, la „Brunesber“, la „Thethmelli“, la hotarele Vestfalilor, compilatorul îl readuce în Italia, la Roma, la Capua, amenințînd pe legitimiștii din Benevent și silînd pe Arichis, ai cărui fii, Romuald și Grimoald, ajung la Franci, cel mai mic fiind luat ca ostatec, cu doisprezece din popor, să se retragă la Salern. Aici se creiază ducatul legitimist care trece de la Grimoald la Sico.

Lupta cu Tassilo a lui Carol aduce a vorbi și de Slavi. „Este un neam al Slavilor care stă pe malul Oceanului, care se zice în limba sa Wellatani, iar în a Francilor Vultzi; ei sînt statornici dușmani ai Francilor și aveau obiceiul de a-și năcăji cu războiu vecinii³.“ Carol supune, peste Elba, pe *primates* și *reguli* ai „Welatabilor“, Sorabilor, Obotriților și „Boemanilor“⁴. Apoi, cu fiii Pipin, Ludovic și Carol, merge contra Avarilor. „A pornit pe ambele maluri ale Dunării, Bavaresii ducîndu-i pe corăbii provisiile.“ Intăiul popas (*prima castra*) e la rîul „Anisus“ și „la hotarele Hunilor“ (*Hunorum terminos*). Se face un pod pe Dunăre⁵. Și pe la „Commageni“ se pradă Panonia, „precum și Dacia pe celalt mal al Dunării, ca și Istria și Liburnia și Dalmația, afară de cetățile maritime“⁶. Pacea cu Constantinopolul opria aceasta. „Prin Sabaria merge în Bavaria“ (*per Sabariam in Bajoariam*), de aici la Regensburg (*Regrinum*) pentru sinod. Urmează soliile de la Alfons de Asturia și Galicia pentru pace, „cum se

¹ Sicque reges ex Longobardis cum eorum historia defecerunt; p. 154.

² *Ibid.*

³ Est natio quaedam Sclavenorum sedens super litus Oceani, quae propria lingua Wellatani, francica autem Vultzi vocatur et Francis semper inimica, finitimosque suos bello premere solebat; p. 151.

⁴ Circa utramque Danubii ripam cepit iter, Baioarii in navibus per aquam fluminis commeatus deferentibus; *ibid.*

⁵ Pontem navalem in Danubio, quo bellum Hunnorum uteretur, aedificavit.

⁶ Et opposita in altera Danubii parte Dacia, Histria quoque et Liburnia atque Dalmatia, exceptis maritimis civitatibus; *ibid.*

scrie la istoria Francilor“ (*ut in historiis Francorum legitur*), noua expediție contra Saxonilor, dintre cari se aduc robi în Franța — și călătoria romană pentru coroana imperială.

Leon al III-lea, „prin solii lui expediē cheile Confesiunii Sfințului Petru și steagul orașului Roma regelui Carol, rugându-l să trimeată pe vre unul din nobilii săi care să întărească poporul roman în credința și supunerea față de el prin jurământ“¹. Iată-l pe dînsul chiar înaintînd până la Ravena și Ancona pentru a-și face apoi întrarea solemnă în Roma. După procesul lui Leon acesta-i pune coroana: Carol e adorat „ca vechii Impărați“ (*more antiquorum principum*); patriciul e acum „Impărat și August și fiii lui sunt unși: Pipin pentru Lombardia, Ludovic pentru Aquitania“ (el va supune Barcelona, Tortosa), „Carol în Saxonia și asupra Vultzilor“. Atunci se pronunță, „după legea romană“ (*secundum legem romanam*), sentința care liberează pe Leon. O solie bizantină, a lui Nichifor Curopalatul, aduce pacea cu Grecii, *cu voia Papei (quod et Leo Papa satis laudavit)* și se trimet la Constantinopol, despre luptele căruia cu Bulgarii se vorbește, doi soli franci, ceia ce nu va împiedeca discuții cu legitimiștii de acolo. Nu lipsește nici mențiunea *locului la Sf. Mormînt* dat de „Aron, regele Persilor“ (Harun-al-Rașid), la Sfîntul Mormînt, unde se vor trimete daruri anuale.

Cu descrierea după Eginhard a lui Carol², care-și ține și histrioni la masă, încetează întrebuițarea „istoriilor Francilor“ și cu aceasta — ca și cu părăsirea „Cărții Papilor“ — cronica universală se preface, pentru un timp larg, și în ce privește bogăția știrilor de până acum.

De acum înainte ce interesează e mai numai Sudul italian în raport mai mult cu Bizanțul. Vedem pe regele italian Bernard făcînd pace cu Grimoald, de la care va lua pe an 7.000 de solizi. Împăratul Mihail e presintat luptînd cu Bulgarii și întretîinînd bune legături cu Francul Ludovic. După ce Sicard succedează lui Sico în ducatul longobard din Italia-de-jos, Beneventul se desparte de

¹ Qui mox per legatos suos claves confessionis S. Petri ac vexillum Romae urbis regi Carolo misit, rogans ut aliquem de suis optimatibus mitteret qui populum romanum ad suam fidem atque subiectionem sacramento firmaret.

² Pp. 155-6.

Salern. Peste mențiuni despre Impăratul răsăritean Vasile și prada saracină la Monte Gargano, Francii reapar, când, la 876, Carol Pleșuvul e încoronat în Italia. Il vedem „în mijlocul Sinodului, în haină aurită, gătit și încoronat după datina romană, cântînd antifona: *Exaudi nos Domine* și convocînd consiliul“¹. Fiul și urmașul lui, Ludovic, e poreclit „cel care n'a făcut nimic“².

După luarea Taorminei de Arabi la 902 și asediul Cosenzei de un „rege al Africei“ care piere noaptea, supt Roman Lecapen, zis aici „Heliopolitanul“, Landulf de Benevent se apără contra patriciului grec cu numele popular latin de Ursulio (c. 920). Pe atunci Apulia e cercetată de „Slavi“, cari ieau Siponto, de „Ungri“, cari pun mîna și pe Tarent, trecînd în Campania, pentru a se întoarce la 940, ținînd Apulia timp de nouă ani³, de Saracini, cari pe la 875 se așează în Gravina⁴.

Atenția se va îndrepta în secolul al XI-lea asupra Orientului, înșirîndu-se cu titluri necunoscute altfel Impărației: Mihail „Catalectus“, Mihail „Etherarchis“, al Zoi, Mihail „Arcontopathiu“ cu „Garangii“ lui, Mihail „Novicius“, Constantin „Diolizi“. Se va ajunge astfel la usurparea lui Alexie Comnenul contra lui Nichifor, dîndu-se detalii până la cîștigarea Germanului Arno din Constantinopol și la „poarta care se zice a Bulgarilor“ (*portam quae Bulgarorum dicitur*). E un întreg capitol de istorie bizantină, bogat în tot felul de lămuriri. Alături vedem, la 1096, pe Roger de Sicilia atăcînd Amalfi cu 20.000 de Saracini, pe cruciatul Boemund care moare după Roger și e înmormîntat la Sf. Sabin din Canusia⁵.

Pe alocuri numai, privirile se îndreaptă și spre alte țeri: Franța, unde ajunge la tron Hugo Capet, *Ugo dux, eius cognomento Capet*⁶, certele Papei cu Gibert de Ravena⁷, instalarea „căpitanilor“ în Roma, cari-și ieau situația de *patrici* (prin voia acelorași Romani

¹ Ipse in gremio synodi in vestitu deurato romano more paratus et coronatus, cantans antiphonam Exaudi nos, Domine, concilium convocat; p. 159.

² Qui nihil fecisse nomen sortitus est; p. 160.

³ Pp. 191-2.

⁴ P. 163.

⁵ Pp. 177, 180.

⁶ P. 163.

⁷ P. 164.

cari dăduseră patriciatul lui Carol-cel-Mare)¹, luptele în Burgundia ale lui Robert de Franța cu ducele Normandiei, Ricard².

Secolul al XII-lea reprezintă pentru orice istoric apusean și grija de fundațiunile france în Asia. Va fi vorba deci de regele Balduin de Edesa (*cognomento de Ruhaja* = Rohas)³, de moartea în lupta cu Musulmanii, la Antiohia, a lui Roger fiul lui Ricard, de biruința regelui Ierusalimului, care reiea orașul, de pornirea spre Răsărit, cu douăzeci de vase, a tinărului Boemund și moartea lui lângă Damasc, „al cărui corp se spune că a fost îngropat fără cap“⁴, de mormîntul lui Boemund în biserica Sfîntului Mormînt⁵. Se presintă cruciata lui Conrad, bine primit la Constantinopol, de frică, dar și pentru că era rudă cu Împăratul Roman, care-i acorda toate ușurințele de drum⁶.

Dar preocupăția cea mare e a acelor lucruri siciliene, în care Romuald, și ca medic al Curții, e amestecat⁷. E o adevărată cronică a regatului Celor Două Sicilii. Se urmăresc persoanele din dinastie: Robert de Capua, mort în 1120, înlocuirea lui cu principele Iordan, introducerea Saracinilor ca element auxiliar, Roger avînd vre-o 6.000, foarte cruzi⁸. Se arată cuceririle acestui om îndrăzneț și norocos: cetățile africane, Africa (Auffrique a Francesilor), Susa, Bône, *Capsis*, Sfax, Tripoli, care vor plăti tribut, relațiile cu Sudanul și cu Manuil Comnenul, care-i oferă o înrudire, războiul cu Bizanțul, în cursul căruia se pradă Corfû, se ia Corintul, Teba (*Stipham*), cu mătăsurile, se biruie flota bizantină la Capul Maleu, prînzîndu-se comandantul grec Anghel, despot, rudă a Împăratului⁹. Apoi vin zilele triste: moartea soției spaniole, înlocuită cu sora ducelui de Burgundia, Sibila, a fiului. Totuși amiralul eunuc, Filip, pradă Bône: e un Saracin as-

¹ Capitanei patriciatu sibi tyrannidem vendicavere; *ibid.*

² P. 165.

³ P. 182.

⁴ Cuius corpus sine capite fertur esse sepultum; p. 185.

⁵ P. 187.

⁶ Tum quia cognatam eius in uxorem duxerat. Imperator autem praedicto regi Chonrado more graeco se satis humanum et benignum contulit, munera multa exhibuit, promittens se illi ducatum itineris et victui necessaria praebiturum; p. 192.

⁷ V. p. 206. Cf. și Hugo Falcandus, ed. Muratori, *ibid.*, p. 303.

⁸ Romuald, pp. 182, 189.

⁹ P. 191.

cuns, care dă uleiul sinagogelor și trimete soli la mormîntul lui Mohammed, pentru care el va fi rupt de cai sălbateci și ars, urmașul fiind Gheorghe de la Antiochia¹. Regalitatea imperială a lui Roger e presintată cu mîndrie: capela palatină cu admirabilele-i mosaice bizantine, vivariul în care-și ține peștii, „parchus deliciosus“ lângă Palermo, în care-și hrănește căprioare și porci sălbateci², cu conducte de apă și un frumos palat; vînătorile, sftenicii cărturari. Peste toate aceste măreții „fața de leu“ (*facies leonina*) a imperialului domn³, un om „prea-creștin și catolic“.

Bizanțul Comnenilor nu poate răbda un astfel de concurent. El răscoală pe contele Robert și pe baroni contra bogatului și puternicului monarh. Un Comnen („Comminianus“), cu demnitate de sebast, apare cu flota la Brindisi, și Bari i se dă. Credincioase rămîn numai Neapole, Amalfi, Salerno, Troia și Melfi. Dar Robert e gonit la Benevent, care va fi luat, rebelul căzînd în minile regelui său. Revanșa în apele Negropontelui va isprăvi printr'o victorie și prada Egrifului. Iar după pace, cum „Mesemuthi“ din Maroc luase Africa-de-Nord, trupele normande caută să apere cetatea Africa, flota regală fiind concentrată acolo, dar lupta se mîntuie prin capitularea garnisoanei⁴.

Se înfățișează pe larg, supt regele Gulielm, răscoala din Salern, uciderea amiralului de Mayo, asediarea palatului, care e prădat, „poporul“ trebuind să alerge în ajutorul Suveranului, al cărui fiu, Roger, piere de săgeată. Atunci se ridică noul palat Lisa, lângă Palermo⁵.

Gulielm, clientul medicului nostru, care-i califică boala, moare, lăsînd un copil de doisprezece ani, supt tutela reginei, al cării frate natural, fiu al lui Garcia de Navara, căsătorit cu o fată a lui Roger, o sprijină. Romuald e acela care-l încoronează. Cu toată competența el va presinta chemarea, pentru a-l face cancelariu și episcop de Palermo, a lui Ștefan de la Perche, rudă a reginei; se produc mișcări populare la Mesina, cu liberarea prizonierilor, la Palermo, până ce cancelariul și contele de Loritello merg să moară

¹ P. 195.

² Et in eo damas, capreolos, porcos silvestres iussit includi; p. 194.

³ P. 196.

⁴ Pp. 198-9.

⁵ Pp. 201-3, 206.

la Ierusalim, unde sosesc și ucigașii englezi ai Sfintului Toma Becket, deveniți schimnici la Montenero lângă Antiohia¹.

Dar ce interesează acum mai mult e acțiunea celor doi împărați rivali. Cel din Orient, Manuil, care refuză lui Gulielm al II-lea mărirea făgăduită, Kyra Maria (*Zura Maria*), e bătut de Turci, perind și Latini și rude imperiale, pierzându-se relicvii și bani, până la o biată trevă, „cum s'a putut“, totul ca pedeapsă dumnezeiască pentru călcarea tratatului de căsătorie². În ce privește pe Frederic, de el e vorba și la Legnano, dar mai ales când Romuald tratează pacea cu dînsul, asistînd și la discursul Papei către Împărat și făcînd el însuși discursul înaintea acestuia³.

VIII.

Godefrid de Viterbo

Veacul al XIII-lea a dat un alt scriitor de „istorie universală“, în aceleași regiuni din Sudul italian, unde contopirea celor trei culturi, romană, bizantină și arabă, făcea mai naturale aceste considerații de ordine generală, îmbrățișînd viața mai multor State și dezvoltarea mai multor națiuni.

Avem a face acum cu un om de o foarte largă lectură, care, voind să alcătuiască un „Panteon sau amintirea veacurilor“ (*Pantheon seu memoria seculorum*), recurge la o foarte întinsă informație. El va cita pe Iosephus, pe Dio Cassius, pe Strabon, pe Orosiu, pe Hegesip, pe Suetoniu, pe Solin, pe Iulius Africanus, pe Beros, pe Manethon, pe cîțiva scriitori necunoscuți, toți pentru singura istorie a Egiptului.

Va recurge la acea *tripartita historia*, în care se află împreună Teodoret, Socrate și Sozomen, istoricii Bisericii, traduși de Casiodor⁴. Cunoaște pe Iordanes și pe Grigore de Tours. Socrate va sta lângă viața Sfintului Fabian. Va încerca etnografie, stabilind că „Avarii sînt Ungurii cei vechi“⁵. Va prezenta etimologii, care

¹ Pp. 207-11.

² Quales potuit. Et sic in terram suam, rebus et hominibus perditis, humilis et inglorius rediit, quod ex iusto Dei iudicio credimus pervenisse. Iustus enim iudex, considerans quod imperator, neglecta religione fidei, etc.; p. 215.

³ Pp. 217, 232, 236-7.

⁴ Ed. Muratori, o. c., VII. p. 374. Adaugă însă „per Epiphanium scolasticum“.

⁵ Avari, hoc est Ungari priores; p. 355.

presupun cunoaşterea limbii „teutonice“, traducînd în Godefrid pe Gott şi pe Fried. Va intercala cuvinte greceşti¹. Va cere „filosofie“ şi suveranilor, Împăraţi sau regi².

Va dovedi, ca să-şi întărească afirmaţiile, familiarisarea cu locurile de care vorbeşte. El ştie că Ataulf a stat lângă Narbonne în locul care se mai zice încă Palatul Goţilor³. Cutare sălaş hunic îl vede el în vremea lui „bine întărit şi locuit“⁴.

Sămănînd une ori în compunere şi judecată cu Romuald de Salern, acestălalt istoric va porni şi el mai ales de la ultimele timpuri ale Imperiului roman, ceia ce se explică prin faptul că şi el trăieşte în ideea, nelipsită, a Imperiului. Se va ocupa deci de Goţii lui Frigidern cari gonesc pe ai lui Atanaric şi se fac Arieni de „dragul Împăratului Valens“⁵. Va urmări coborîrea Vandalilor lui Godigisil în Spania⁶. Se va opri mult asupra lui Attila care-şi caută viitorul în maţe de oaie şi-şi găteşte, în cas de înfrîngere, un rug din şelele cailor; în Italia ai lui ridică munţi de scuturi⁷. Aşa va merge pînă la înlocuirea ultimului Împărat de Apus prin Odoacru, care i se pare a fi un fel de „Rutean din fundul Pannoniei“⁸.

Dar alături cu faptele istorice el culege şi cite un element de hagiografie şi martirologie. Astfel cînd presintă pe călugărul oriental Dirimachus care suferă la Roma pentru că demonstrase contra gladiatorilor, ale căror exhibiţii vor fi oprite de Împăratul Honoriu⁹.

Istoria bizantină, *singura istorie romană*, care e astfel indispensabilă, se împleticeşte aici cu a barbarilor. Anastasiu face consul pe Clovis, Iustin e de neam Isaurian (*sic*) sau Ilirian; Iustinian bo-

¹ P. 374.

² Imperator aut rex, qui caeteris principibus potestate praeponitur, si fuerit philosophiae nescius, errare saepius quam regnare videtur; p. 353.

³ Ubi hodie villa Aegidii dicitur, in loco qui usque hodie Palatium Gothorum vocatur; p. 373.

⁴ Ego Gotfridus montem illum vidi meis temporibus bene turritum et inhabitatum; p. 376.

⁵ Amore Valentis Imperatoris; p. 369. Tot acolo pentru literele gotice.

⁶ P. 374.

⁷ Pp. 375-6.

⁸ Nazione Rutenus, ex ultimis finibus Pannoniae; p. 378.

⁹ P. 371. Amănuntul capului şi minii drepte a lui Rufin, tăiat înaintea porţilor Constantinopolei, purtate prin ţară; *ibid.*

tează pe regele Herulilor, „Crateus“, pe „Garda“, rege hun, pe o văduvă de prinț din același neam. Iustin al II-lea trimete un sol la Areta, „rex Indorum“, suveran aproape gol, dar acoperit întru câțva cu aur, cu mărgăritare, cu cincă brățări și un lanț la gît, iar în cap un turban cu pietre scumpe (*pannum gemmis ornatum*); pe un car tras de patru elefanți, el se apără cu un scut mic. Se pomenește uciderea unui Sindoald, rege al „Brenzilor“, singurul rămas în viață din tovarășii lui Odoacru¹, cînd vine în Italia Teodoric, „adeacă cel din Verona“ (*scilicet veronensis*).

Se trece la Tiberiu, cu aceeași poveste a strîngerii de aur, la Mauriciu, la Foca și soția lui Leontia, la Heracliu, la Constantin cel care voia să se mute în Italia, urînd pe ereticii constantinopolitani cari-l făcuseră a prigoni pe Papa Martin² și pe care-l omoară în Sicilia Mitius, la Tiberiu „Absmerus“, la Iustinian al II-lea, cu Bulgarii lui, care-și ucide dușmanii, Tiberiu și Leontiu, și li calcă pe capete, dînd un semn de moarte de cîte ori îi picură sînge din nasul tăiat — și aici aceeași poveste a schimbării de Patriarh, cu adausul că Tiberiu, fiul lui Cir, fu desemnat successor —, la Filipic care sîrșește orbit la ieșirea din somnul de după amiazi, la Teodosiu în luptă cu Anastasiu, la Leon ereticul, care ucide pe Sfînta Teodosia, la fiul și tovarășul său de răutate Constantin. În drum, Mohammed apare ca fiul unui păgîn și unei Evreice,

Cu Bizanțul se oprește povestirea aici. Capitolul următor va privi pe Franci, după ce și până acum se dăduse genealogia Carolingienilor.

Ei sînt oameni din Troia și, înainte de a se așeza în patria lor, au întemeiat Padova, unde au îngropat pe Antenor. Dar au fost întâiu prin Bălțile Meotide ale Sciției³: acolo cetatea Sicambria-i pomenește, aceia de la care ei și-au și luat numele de Sicambri. Vecini li erau Alanii⁴, pentru a căror distrugere Împăratul Valentinian a promis scutirea de tribut pe zece ani. Francii aceștia o

¹ Rex Brendonom, qui de comitibus Odoacri adhuc in Italia supererat; p. 384.

² Cogitabat autem imperium ad urbem transferre eo quod Constantinopolitanos, qui ei de sacrilegio in Martinum Papam commisso consilium dederant, tanquam hereticorum fautores, exosos haberet; p. 392.

³ Per Maeotidas Paludes in Scythiam regionem sedem suam posuerunt.

⁴ Inter Maeotidas Paludes receptos.

fac și de aceia sînt proclamați, cu acest nume, pe veci, liberi de Împăratul pe care l-au servit¹. Dar, peste zece ani, ei se răscoală și, supt conducerea lui Priam, care cade în luptă, și a lui Antenor, ei se ieau la trîntă cu înșiși Romanii. Cu fiii acestor șefi, Marcomed și Suno, ei se adăpostesc atunci în Turingia². Guiso gastaldul și Salagast li dau și legi³. Mutați în Apus, cu Hilderic și Bisina, aceasta răspunde întrebării regelui Henric: „la cine a venit“ cu aceste cuvinte: „La tine vin ca să rămîn cu tine“⁴. Din această legătură se naște Clovis. El învinge pe Siagriu și, după biruință, „toți Romanii cari locuiau atunci în Galia, așa au fost de stîrpiți de niciunul nu se mai putea găsia în Galia“.

Cum se vede, acestui adunător de bizare povești i se pun înainte chestii grele de origini etnice. Și, atunci, cum trebuie să-și explice existența graiului latin în aceste locuri, el urmează astfel: „Se pare că mulți Franci pe vremea aceea au învățat limba romană, de care se folosesc până astăzi, de la acei Romani cari au locuit acolo. Dar ce limbă aveau ei de la început, nu putem ști“⁵.

Și iată că în mijlocul acestor biete conjecturi, care dovedesc totuși un interes pe care l-am putea numi științific, legenda înflorește ca o iarbă de cîmp prinsă într'un colț de bibliotecă părăsită. Sfîntul Martin pune mîna pe calul lui Clovis, și regele oferă o sută de solizi pentru răscumpărare. „Iar calul stătu neclintit.“ — Mai trebuie o sută, spune sfîntul. „Cari bani fiind dați, răpede a pornit calul și a fost presintat regelui. Și Clovis spune: «Sfîntul Martin e bun ajutător, dar negustor scump»“.

¹ Et propter eamdem victoriam a Valentiniano Imperatore Franci, id est feroces, sunt perpetuo appellati.

² In partes regni Thuringiae.

³ Authores sui Guiso gastaldus et Salagastus.

⁴ Quae, interrogante Henrico rege ad quid venisset, respondit: Ad te venio, tecum permissura.

⁵ Omnes Romani qui tunc in Gallis habitabant ita sunt exterminati ut nec unus posset in omnibus Gallis reperiri. Videntur mihi Franci in illis temporibus linguam romanam qua usque hodie utuntur ab illis Romanis qui habitaverant didicisse. Quae autem lingua eis prius fuerit naturaliter ignoramus; pp. 398-9.

⁶ Equus vero stetit immobilis... Quibus enim datis, velociter sequutus est equus et regi praesentatus. — Sanctus Martinus est bonus auxiliator, sed carus negotiator.

Francii vor ajunge însă la mărirea împărătească. Și data schimbării e aici, ca și la Romuald, domnia lui Leon în Bizanț. „Pe vremea lui Leon împăratul, Grecii au pierdut pentru totdeauna stăpânirea Romei și Francii au început să aibă Imperiul roman în Apus¹.“

Și aici Carol Martel are un foarte mare rol, dar legenda-i înfășură în felul cel mai neașteptat amintirea istorică. Fiul piticului (*nanus*) Pipin răspinge pe „Gaudinii“ din „Gaudina“, cari atacaseră Worms și Maiența, și li supune țara. „Dar n'a voit să iea coroana, ci a primit steagul contra Gaudinilor... Și atunci acel Carol Martel a hotărât ca pe veci acea provincie gaudină să nu se mai cheme gaudină, ci francă; iar în limba germană a orînduit ca provincia să se cheme după numele lui: Carolingia și oamenii aceia după numele lui să zică așa: Carolingieni, precum după Cesar se zice Cesarea; care cuvînt toți Germanii l-au și păstrat pînă astăzi. Căci zic: „Merg în Carolingia, vin din Carolingia; omul acela e Carolingian și are limbă carolingiană“. Dar în limba latină își zic *Francigeni*, adică născuți din Franci. Iar pe Francii Apuseni, adică pe cei din coace și din colo de regat, îi chiamă Franci și țerii înseși îi zic Franța de la Franci; ba s'au mai obișnuit de-i zice Franconia de la un duce al lor Franco“². Cariera lui Carol Martel e urmărită până la moarte și la îngroparea lui la Aquae (*in Liguria civitate quae vocatur Aquis*), strecurîndu-se în treacăt și că Pipin a dat dijmele Bisericii baronilor, spre folosul aceiași Biserici³.

¹ Sub titulo Leonis imperatoris, culus temporibus Graeci dominium Romae omnino perdiderunt et Franci Imperium romanum in Occidente habere coeperunt; p. 399.

² Tunc idem Carolus Martellus perpetuo decreto constituit illam provinciam gaudinam eo nomine non nominari, sed francigenam appellari; in lingua vero theutonica, iussit eandem provinciam vocari nomine suo Carlingam et eos homines nomine suo vocari Carlingos, sicut a Caesare Caesarea dicitur; quod vocabulum omnes Theutonici usque hodie servaverunt. Dicunt enim: Vado in Carlingam, venio de Carlinga; homo ille Carlingus est et linguam habet carlingam. In lingua autem latina vocant eos Francigenas quasi genitos a Francis, Francos vero occidentales, idem cis citraque regnum, Francos vocant, terram quoque ipsam Franciam a Francis dicunt; Franconiam quoque a quodam duce Francone vocare eam consueverunt; p. 400.

³ Ipse primus decimas ecclesiarum consensu Papae Zachariae militibus dedit in feudum pro Ecclesiae necessitate.

După moartea marelui luptător, Carloman, fiul lui, iea „Austria adecă *Osterrich* și Alemania, adecă Suevia și Turingia“, ajungînd însă peste puțin a paște porcii mănăstirii la Monte-Cassino, iar lui Pipin îi revine „Burgundia, Neustria și provincia de peste Rhône“.

Carol-cel-Mare e înfățișat, cu același curaj în invențiunea legendară, ca o sintesă a ambelor ramuri troiene: cea a lui Aeneas și cea a lui „Priam cel tînăr“: din unul „au ieșit toți regii și Impărații romani“, de la celalt, care a mers în Germania, s’au născut toți regii germani adecă teutonici. Aceste două descendenți deci, venind din Troia, se adună în persoana singură a lui Carol-cel-Mare, ca unul care e Teutonic după tată și Roman, adecă Grec, după mamă-sa Berta¹.“ Probabil o amintire a Bertei din secolul al X-lea măritată la Bizanț, dar, tot odată, o încercare de a *romanisa* pe marele Impărat, așa cum, mai târziu, Grecii secolului al XV-lea vor căuta să facă din Mohammed al II-lea odrasla nu știu căror Cesari ai Romei Nouă.

I se cuvenia lui Carol să aibă pe lingă osteneală (*labores italici*) și gloria în Italia. Doar „Roma a fost tare cît timp a stat Cesar în cetate“. Și, cum lupta pentru căpătarea peninsulei e fixată de cronicar la Mortaria, în numele orașului Godefrid, hrănit de epopeia francesă, vede amintirea luptelor lui Roland și întrecerii în sacrificiu a lui Ami și Amile². Dacă Leon Bizantinul, „mai blînd decît înaintașii, pentru care principii cerură pe fiul său ca Impărat“³, admite Imperiului apusean „să fie regele Francilor la Roma

¹ Troianam propaginem in duo genera regum quondam fuisse divisam: id est in Aeneam seu Priamum iunioem. Aeneas venit in Italiam, a quo omnes romani reges et Imperatores exierunt. Priamus vero iunior ivit in Germaniam, a quo omnes Germani sive Theutonici reges nati sunt. Istaе itaque duae progenies a Troia venientes in unum Carolum Magnum concurrunt, cum sit Theutonicus pater et Romanus sive Graecus a matre Berta; p. 403.

² Dicitur illorum Mortaria nomen agrorum,

Quae peregrinorum stat modo grande forum.

Tunc duo consocii, meritis vitaeque beati,

Amis et Amilius parili sunt Marte necati:

Carolus his tribuit digna sepulcra satis.

Dux ibi mirandus tenuit vexilla Rolandus,

Sic et Oliverius socia probitate notandus:

Hos pro rege duces tunc habuere truces; p. 408.

³ Hic primo visus est mitior; unde et principes filium eius Imperatorem postulavit: p. 406.

domn al domnilor“¹, scriitorul apusean nu uită de fiica împăratului Constantin făgăduită noului Cesar² și de legăturile lui Carol cu Irina. Se fixează principiul că, „după ce Imperiul ajunsese în mână de femeie, era potrivit să se strămute la Franci, bărbați foarte puternici“. Irina însăși cere să se împace cu puternicul ei vecin. În schimb Carol o avea de soție. De aceea patriciul „Entius“ o aruncă la mănăstire și face împărat pe Nichifor³.

În cale, istoricul italian a trecut și prin poveștile privitoare la Longobarzi, — aceasta de și citează și pe Paul Diaconul (*Historia Longobardorum*), ceva „Anale“ și curiosul „Toclachus, historiographus antiquitatis“. A vorbit de cei șapte cari dorm în pădure, de „idolul Godam“ al Vandalilor, de Feria, „soția lui Godam“, de amestecul cinocefalilor în luptele dintre Longobarzi, așezați patruzeci și doi de ani în Panonia, și *Aegipidi*, *Aegipides*, Gepizii („cu picioarele de capră“). Se explică derivarea numelui de Longobard din *lang* și *Bart*: „in lingua enim Vinilorum lang id est longa, bard id est barba interpretatur“. Din Paul Diaconul, și aici, se va lua povestea de sălașurile vechi longobarde: Rugiland, Antharp, Batharp, Burganda, desvoltarea luptelor cu Bulgarii, cari-i atacă noaptea, ucid pe regele Agelmund, cu mulți dintre ai lui, și prind pe unica lui fată, pentru ca apoi regele Lamsio să se răsbune⁴. Alboin apare, soț al Glotsuindei, fiica lui Clotar Francul, apoi al Rosamundei, ca stăpînitor, nu peste „prea-săracele cîmpii ale Panoniei“⁵, acum părăsite „Avarilor, cari sînt aceiași cu Hunii sau Ungurii“⁶, ci asupra unui

¹ Sit rex Francorum Romae dominus dominorum; p. 4 .

² P. 414.

³ Unde, postquam in manum foeminae devenerat Imperium, dignum erat ut ad Francos, viros potentissimos, transferretur... Porro Irene, Graecorum Imperatrix, missis legatis, pacem inter Graecos et Francos ordinari rogavit. Cum quibus Carolus, missis suis nunciis, Irenen in uxorem sibi postulavit. Cui dum Irene annuisset, Entius patricius, praesentibus legatis Caroli, fratrem suum Nicephorum fecit Imperatorem et Irenen in monasterium trusit. Nicephorus idem, factus Imperator, legatos suos cum legatis Caroli transmisit.

⁴ Interea, dum Longobardi ab omni hoste securi se esse putarent, Bulgari eos media nocte invadunt, regem Agelmundum et magnam parten suorum occidunt regisque unicam filiam captivam deducunt... Mox in Bulgaros arma convertit.

⁵ Avaros qui et Huni sive Ungari. -- Și aici. V. mai sus, p. 98, nota. 2.

⁶ Terminos a finibus Pannoniae usque ad Aldam fluvium tenet.

vast regat ale cărui „hotare se întind de la margenile Panoniei până la riul Alda“.

Istoria Bizanțului e, și aici, urmată aproape exclusiv: moartea împăratului Nichifor, la 812, în luptă cu Bulgarii, întrarea împăratului Mihail în mănăstire, pacea între Carol și împăratul Leon, „fiul lui Bardus patriciul“, cu condiție ca „să se cheme frați unul cu altul în veci și să se ajute unul pe altul. Însă Grăcul să aibă Răsăritul, Carol și urmașii lui să aibă Roma cu tot Apusul“, hotarul fiind „din Bulgaria sau din Iliric până la Spanioli“¹.

Noțiunea exactă a felului cum era privită diarchia în Apus; dar îndată după aceasta se înșiră pelerinagiul lui Carol de Ierusalim și întoarcerea prin Sicilia, funcționarea a patru capitale: Aachen, Arles, Monza și Roma, în acest Apus, expediția lui Roland în Spania, întocmai după legenda pe care o cîntă poemul.

Afacerile italiene ocupă apoi pe scriitor: luptele regelui Ludovic cu șeful slav Rastil, moartea în Italia a regelui Lotar, „și de căldură și de mușcătură de păianjeni“², proclamarea de Senat a lui Adelgis, pentru că atacase pe Ludovic, ca „dușman“³ și fuga lui în Sardinia.

Problema trecerii la Imperiul ottonian îl ocupă pe narator. Dacă Boso e încoronat la Lyon, dacă Gisla fiica lui Lotar dă drepturi în Frisa lui Gotofred Normandul, dacă „fiecare provincie căta să-și facă regele ei“⁴, aceasta înseamnă că „în Imperiu s'a domnit confus“ și deci „pe dreptate Monarhia romană a trecut la Teutoni“⁵. Cu atît mai mult, cu cît civilizația se cere apărută contra „neamului Ungurilor, care, gonit de Pecenegi, iese din Scitia“⁶, contra acestui „neam al Ungurilor care pe acel timp se spune că a fost așa de bestial, așa de incult, încît întrebuițau carne crudă pentru hrană, sînge omenesc ca băutură, precum și până azi

¹ Leo, filius Bardi patricii, Imperator in Graecia, cum quo rursus Carolus pacem perpetuam hoc modo componit, ut alter alteri semper frater nominetur et alter ab altero semper iuветur: Graecus autem Imperator Orientem, Carolus vero sui que successores habeant Romam cum toto Occidente... A Bulgaria sive ab Illyrico usque ad Hispanos; pp. 417-8.

² Tam ex calore quam morsibus araneorum; p. 424.

³ A Senatu hostis iudicatur.

⁴ Singulae provinciae singulos reges nitebantur creare.

⁵ Invenimus in Imperio confuse fuisse regnatum.

⁶ Gens Ungarorum ex Scythia egressa et a Pincenate propulsa.

Phalagii, Pecenegii au gustul sîngelui bestiilor și mîncă carne crudă de cal, de vulpe, de lup chiar și de pisică¹. Ei apar în Lombardia răspîndind săgețile². Va veni vremea ca un duce de Bavaria, Arnulf, supt regele Conrad, să fugă la dînșii.

Față de noul Imperiu de nație germanică atitudinea lui Godefrid e șovăitoare, de și e sprijinit une ori pe *Gesta Romanorum*³. Cînd Albert, nepotul lui Otto de Saxonia, ucide pe Conrad, „care de anume scriitori e arătat ca fiu al regelui Ludovic“⁴, el își arată indignarea⁵. La Sventibald, „Cendebaldus“, el înseamnă că „unii“ îl cred a fi fost ultimul Carolingian. „Autoritățile“ lui îi spun că „Imperiul teutonic pe care în vremea noastră îl stăpînește Împăratul Frederic“ e numai „o parte din regatul Francilor“, cealaltă parte, Franța, fiind „Gaudina“, „Carolinga“ (și iar exemplul cu Caesarea, și chiar cu Alexandria lui Alexandru-cel-Mare⁶). Regalitatea boemă a unui Boleslav îi va părea doar o pretenție. Pretutindeni scriitorul italian are judecata lui, de și a declarat sentențios că „și-a propus să descrie lucrurile care s’au întîmplat, nu a li arăta motivele“⁷. Cînd va interveni numirea Papilor de Împărați, el va declara că seria legitimă a pontificilor e întreruptă⁸.

De la Împăratul Henric înainte personalitatea cronicarului se desemnează tot mai mult. Se arată învățînd lîngă biserica din Babenberg gramatica, în acea limbă latină care singură, și nu vulgara, era îngăduită acolo⁹.

¹ *Ista gens Ungarorum illo tempore tam belluina, tam inculta fuisse narratur ut carnibus crudis ad cibum, humano vero sanguine uterentur ad potum, quemadmodum et Phalaci, Pincenates usque hodie sanguinem bestiarum appetunt et carnibus equorum et vulpium, luporum etiam et cattorum crudis utuntur*; p. 427.

² P. 428.

³ *Reperi ego Gotfridus in quibusdam gestis Romanorum*; p. 427.

⁴ *Qui a quibusdam dicitur Ludovici regis fuisse filius.*

⁵ *Ego si fecissem, aestimarem me etiam Saracenum conducendo peccasse.*

⁶ *Mihi autem ex multis scripturarum autoritatibus patuit regnum theutonicum, quod imperator Fridericus nostro tempore possidet, partem esse regni Francorum*; p. 429. *Combate pe „quidam celtici scriptores“*; p. 430.

⁷ *Proposui res gestas describere, non rerum gestarum reddere rationem*; p. 433.

⁸ P. 445.

⁹ *Caetera de ipso Henrico Imperatore et de civitate et ecclesia babenbergensi ego, qui ibi prima documenta grammaticae artis didici, tanquam eorum*

Nici la întâia cruciată, în care se sprijină pentru prețuri pe un „Robertus comes“, nu lipsește o originalitate, adesea remarcabilă. Astfel când presintă pe Godefrid de Bouillon ca pe acela care, „fiind cunoscător al ambelor limbi, cu bun simț îndemna sîrguincios pe Romani și Teutoni, cari se certau adesea din invidie, să rămîie împreună în pace și concordie“¹.

De la Henric al IV-lea cel care a servit trei regi vorbește din propria experiență, oricum căutînd numai, spune el cu pretenție, „în toate arhivele, și latine, și barbare, și grecești, și evreiești și haldeiene (!)“². În „toate aceste lucruri“, adaugă el mai târziu, când pomenește de unelirile regelui său Roger, în Germania, cu Welf răsculatul, și de Constanța, moștenitoarea regatului celor Două Sicilii, fată bătrînă, căreia-i recunoaște doar treizeci de ani, „n'am adaus cu știință nimic fabulos“³. Când apare pentru căsătoria lui italiană Henric al VI-lea, frumosul Hohenstaufen, el are doar douăzeci și unul de ani: purtarea lui trezește amintirea lui Alexandru-cel-Mare⁴.

Apoi totul se mîntuie cu note despre Anglia, din care nu lipsește vrăjitorul Merlin, cu explicarea insigniilor regale, cu cataloage și genealogii de stăpînitori.

IX.

Sicard, episcop de Cremona.

Alte izvoare de informație-î servesc episcopului de Cremona, Sicard, care înfățișează după felul de gîndire al epocii sale istoria lumii, adecă a lumii creștine, până la 1213.

El cunoaște pe Iosephus ca și pe Eusebiu.

Ne oprim asupra părților celor mai caracteristice.

alumnus versibus explicavi; p. 438. Nullaque vulgaris vox audet in urbe sonari, sola solet cunctis lingua latina dari... Prisca fuit puero mihi Babenberga magistra; p. 439. Dar ca Italian din Sud, știe de grămada de oase care a rămas pe locul luptei Papei Leon cu Normanzii; p. 447.

¹ Romanos et Theutonicos invicem saepe ob invidiam rixantes, tanquam utriusque linguae peritus, ad pacem et concordiam ut simul commanerent, suis studiis salubriter informaret; p. 449.

² Ex omnibus armariis, et latinis, et barbaris, et graecis, et iudaicis, et chaldaeis; p. 454.

³ In omnibus autem istis nihil fabulosum scienter addidimus; p. 463.

⁴ Pp. 467-8.

Episcopul se interesează, din antichitate, în deosebi de era creștină, constantiniană. Se oprește la Dalmațiu, fratele lui Constantin, tatăl altui Dalmațiu, la „iudaisarea“ de la început a Elenei, — și Eudoxia, mama lui Teodosiu, face drumul la Ierusalim —, la Valentinian, fiul „funarului din Panonia“, care moare când se pregătea de o expediție contra Sarmaților, la Galla Placidia, fiica lui Teodosiu cu a doua soție, Galla, fiica lui Valentinian și a Iustinei.

Ultimele timpuri ale Imperiului de Apus sînt prezentate cu multe amănunte, scoase din tot felul de izvoare. După moartea lui Honoriu puterea e usurpată de Ioan, „un oarecare Ioan, sprijinit pe ajutorul lui Casticius, magistrul miliției, și al lui Aetiu“¹, ca și pe prietenia cetățenilor din Raveni; dar Casticius e expulsat de Răsăriteni și Aetiu mustrat „pentru că prin favoarea lui Hunii s'au putut întoarce la lăcașurile lor“², acei Huni cari dau ajutor contra Burgundului Gundicariu. Maiorian, altul din acești ultimi împărați, e ucis „lîngă Taragona“ (*iuxta Tarraconam*). Ricimer, de și, prin Epifaniu, episcop de Ticinum, făcuse pace cu încă un Cesar al decadentei, Antemiu, atacă Roma, unde are un partid. Dar în sprijinul lui Antemiu vine Belimer, *rector Galliarum*, care e bătut și ucis. Așezarea lui Romulus Augustulus e presintată ca o invazie de aiurea, contra lui Nepos: „La Roma, unul Augustulus, venind în Italia, gonește pe Nepos patriciul, care usurpase domina, năvălește Imperiul și-l capătă“³. Stăpînirea lui se va isprăvi cînd, la Piacenza, va fi omorît tatăl lui, Oreste. Dar în genere e mare respect pentru Imperiul în sine. Doar Atalaric, viind la Constantinopol și văzînd „maiestatea împăratului și a Capitalei“, strigă: „Împărate, ești zeu pe pămînt“⁴.

Dacă Rugii pradă Ticinul, Teodoric e un domn bun pentru Romani: el dă 120.000 de *modii* de grîu pe an Romei. Barbarii sînt atinși mai mult în treacăt, venind mai ales din vechea lor „Scandinavia“, „Scatinavia“, „o insulă în marea Oceanului“ (Scandinavii sînt „Scathoarii“)⁵.

¹ Genere Pannonius, officio funarius; ed. Muratori, *ibid.*, p. 558.

² Quidam Iohannes..., functus auxilio Castici, magistri militiae, et Aëtii; p. 562.

³ Quia eius studio Hunni ad propria remearunt; *ibid.*

⁴ Apud Romam quidam Augustulus, in Italiam veniens, fugato Nepote patricio, qui regnum invaserat, Imperium invasit et obtinuit; p. 564.

⁵ Magnalia Imperatoris et Urbis... „Imperator, es Deus terrestris“; p. 559.

⁶ Pp. 536, 567.

Nu lipsesc cunoscutele știri despre Bizanț: zgîrcenia lui Iustin al II-lea, intrigile Sofiei, care vrea să puie pe tron pe fiul ei Iustinian, așezarea lui Mauriciu „împreună cu fiul Sofiei“ (*una cum filio Sophiae*), prada Avarilor supt Heracliu, călătoria italiană a lui Constantin, care întreabă pe un ermit despre viitorul ce-l așteaptă, trecerea lui prin Nuceria, Aguntia, Benevent, unde e ducele Romoald, fiul lui Grimoald regele, la Neapole și la Roma, pățaniile lui Iustinian cel cu nasul tăiat¹. Cu privire la Longobarzi, povestea Romildei, soția ducelui Ghisulf, care dă Friulul Avarilor, al căror rege-i făgăduise a o lua și care e aruncată pradă la doisprezece războinici, și a celor două fiice *foetidae*, care ieau una pe regele Alamanilor, alta pe un prinț bavares. Liutprand fixează măsura piciorului, care și până azi se ține². Când împăratul Constantin atacă pe Longobarzi, sare să-i apere însuși Sfântul Ioan Botezătorul pentru că ei îi făcuseră o biserică la Monza. Cariera lui Desideriu e expusă după Viața Sfintei Iulii, și auzim îndemnul misterios care i se da când era numai duce: „Mergi, poate că te vor alege regele lor“³. ity Library Cluj

Carol-cel-Mare e presintat și aici „frate“ cu Bizantinul și pelerin la Locurile Sfinte.

Puțin pentru epoca următoare. Scriitorul e grăbit să ajungă la secolul al XI-lea, unde se interesează de contesa Adalasia, care ieia Asti (1074), de contesa Matilda care asediază Nonantula și Ferrara.

Cruciata e presintată pe larg, cu prigonirile creștinilor, cu lipsa unui loc unde pelerinii „să-și plece capul decît alături de păgîni“, cu asilul Amalfitanilor, cercetat și de Petru Ermitul, lingă mănăstirea lor, „care și acum se chiamă Sf. Maria de Latina“¹. Se arată starea cuceririi scump plătită. Pe la 1100 „creștinii n'aveau mai mult decît 300 de cavaleri și tot atîția pedestri, cari să păzească Ierusalimul, Iaffa, Ramleh și castelul Caifa, și niciun port afară

¹ „Iustinianum exercitus in Pontum contra Philippicum missus“ îl face împărat; p. 573.

² Ad cuius mensuram usque in hodiernum diem vendunt et emunt; p. 574.

³ Vade, forte eligent te in suum regem; p. 577.

¹ Quum mercatores christiani venirent ad eam et aurum pro tributo in porta persolverent, sed non haberent, nisi cum gentibus, ubi caput reclinerent... Quod usque hodie S. Maria de Latina vocatur.

de Ioppe; celelalte, Saracini¹. Se știe că Sicard e izvor de căpetenie pentru tot ce privește în secolul al XII-lea istoria acestor creațiuni de cruciată. Nu se uită nici șoricăria din Locurile Sfinte, la 1127: „multitudo soricorum in Palestina“. Pretutindeni stabiliri geografice exacte. Se deplînge „discordia care strică toate“ la cruciați și se aprobă măcelurile bieților Saracini². Doar ici și colo mențiuni despre alt Orient, ca atunci cînd Impăratul Manuil atacă pe Venețienii rebeli, ori cînd după cererea lui se cheamă la Constantinopol fiii lui Gulielm de Montferrat pentru o căsătorie imperială, frumosul Raineriu, singurul liber — căci Conrad și Bonifaciu erau însurați, iar Frederic era în cler, avînd să ajungă episcop de Alba, — devenind soțul „chirei Maria“ și rege de Salonic³, ambii trebuind să fie victimele sîngerosului Andronic.

În acest moment Sicard pomenește alegerea sa la episcopat, și cea ce povestește continuă a fi ca niște memorii contemporane

În lupta cu Saladin, care a luat Ierusalimul și distruge ultimele rămășițe ale stăpînirii creștine, se amestecă și visuri, ca acela al Patriarhului despre biruința Filistenilor. Se reproduc expresii cuprinzătoare ca atunci cînd lui Saladin, care oferia lui Conrad de Montferrat, ajuns, prin căsătoria cu moștenitoarea, rege de Ierusalim, liberarea tatălui prizonier, Gulielm, în schimb pentru cetatea Tirului, acesta-i răspunde că nu va da nicio piatră din ziduri⁴. Cînd Sudanul amenință că va ucide pe bătrîn, regele adaugă că mai curînd el va trimite o săgeată în trupul părintelui⁵.

Soarta Ierusalimului e presintată cu duioșie: „Templul Domnului, profanat de creștini fără reverență, după obiceiul lui l-a sfințit și după sfințire l-a păstrat. Iar Mormîntul Domnului și Betleemul l-a dat în paza Sirienilor. Pe lîngă aceasta el da voie să iasă peste o sută de mii dintre creștinii subjuogați și să-i ducă până la Tripoli. Dar au fost despoiați de cei din Tripoli și An-

¹ Nondum christiani plus quam CCC milites habebant et toti de pedibus, qui Hierusalem, Ioppem, Ramilam et castrum Caphae custodirent nullumque portum praeter Ioppem; caetera Saraceni; p. 588.

² Habitatores, licet se multo redimere volentes, occidit... Usque ad Antiochiae muros (discordia) diriperet universa.

³ Cui Manuel filiam suam Kira-Mariam in uxorem tradidit eumque regem Thessalonicae fecit.

⁴ Cui Conradus respondit quod nec unum lapidem civitatis daret.

⁵ Et Conradus se primum sagittam in patrem missurum.

tihia, și pe jos și miserabili au intrat în Armenia și s'au împrăștiat și până la Ikonion; bătuți de foame, de frig și de goli-ciune, după dreapta judecată a lui Dumnezeu au fost aduși la nimic, ca pedeapsă pentru că au spurcat moștenirea lui Dumnezeu¹. Pe atunci, în vederea unei cruciate liberatoare, Sicard însuși are o misiune din partea Papei în Germania.

Despre Impărat, cu acest prilej, el arată o mare opinie. Când niciun alt ajutor nu se zărește pentru Tirul asediat, Frederic somează pe Saladin să se oprească. Și cronicarul adaugă: „Căci e obiceiul Imperiului să declare războiul dușmanilor, de oare ce n'are obiceiul de a ataca pe nimeni pe ascuns”².

Când tot interesul dureros se strînge în jurul cetății Akkon, asediată și ea de Saladin, acest Lombard recunoaște că Francesii se îndeamnă la ofensivă, dar îi presintă ca presumțioși³. Atenția lui se îndreaptă către Lombarzi, cari vin, după neizbînda francesă, „marchisi și conți”, peste 500 de cavaleri, Cremonesii dăruind o corabie. Marchisul de Montferrat alege locul cel mai greu⁴. El face acel port în stînci pentru vasele din Tir „care până în ziua de azi se zice portul marchisului”⁵. Și față de cele patruzeci și cinci de galere din Egipt se vede⁶ inițiativa marchisului. Se arată rivalitatea netedă, adesea aspră dintre nații. Colaborarea din prima cruciată e imposibilă: comandanții sau conducătorii, ca să se înlătore toată discuția, au orînduit ca „Francesii să asculte de ai lor și cei cari sînt din Imperiu de Imperiali”⁶.

Expediția lui Frederic Barbă-Roșie urmează. Un șef turc îi spune: „Întoarce-te! Căci ce crezi că ai putea face cînd eu am

¹ Templum Domini, prius a christianis irreverenter profanatum, suo more sanctificare et sanctificatum custodiens; Sepulcrum autem Domini et Bethleem custodiae Surianorum commisit. Ad haec plus centum christianorum millia sublugata abire permisit et illos usque Tripolim perducere, sed, a Tripolitanis et Antiochenis exspoliati, pedestres et abiecti Armeniam intraverunt et, usque ad Iconium dispersi, fame, frigore et nuditate iusto Dei iudicio ad nihilum reducti sunt, luentes poenam, posteaquam polluerunt Dei hereditatem.

² Mos enim est Imperii ut inimicis bellum indicet, quia nullum occulte bello consuevit invadere; p. 606.

³ Francigenae, de se praesumentes, ad pugnam approbant exeundum.

⁴ P. 607.

⁵ Qui usque in hodiernum diem portus dicitur marchionis.

⁶ Duces etiam sive rectores, ut omnis amoveretur controversia, praefecerunt, ut Francigenae suis et qui de Imperio imperialibus obedirent; p. 607.

mai multe steaguri decît tu ostaşi?“¹. La Ikonion, Sultanul îl muştră că „rău a făcut năvălindu-i ţara“². Sf. Gheorghe apare episcopului de Herbipolis. Moartea lui Frederic se întîmplă întocmai după „profeţia“ găsită la podul lui Manuil, lângă Selef, în litere „haldaice“: „Melior hominibus et potentior omnibus in aquis sa-lephycis suffocabitur“. În ceia ce urmează: călătoria trupului, înmormîntarea, se face un larg loc Armenilor, lui Livun (*Levon*), care se coboară de la el din munte, de către Mamistra, şi chiar „catolicului“, patriarhului armenesc (*katolicos arminiensis*). Cînd se intră la Antiohia, aceasta se face pe porţiţa unde se zice că a fost înmormîntat Darius şi s'a ascuns tesaurul lui Alexandru“³. La toate, Sicard e martur, căci altfel n'ar şti că Guasconum, unul din castelele regiunii, e numit de localnici după numele Gasconilor⁴. El ştie şi că Portul Sfîntului Simon e numit de locuitori şi Soldinus, „lîngă care e Muntele Negru, locuit de o mulţime de ermiţi cari în deosebite limbi şi cu deosebite rituri laudă pe Dumnezeu“⁵.

Dar şi acum Lombarzii lui sînt mai aproape de luarea aminte a povestitorului. Marchisul îngroapă la Tir oasele Împăratului. Conrad de Montferrat şi fraţii Gulielm Spadă-Lungă, Bonifaciu, Frederic, Rainer sînt fiii surorii regelui german Conrad. Dacă Saladin poartă steagul lui pe un car, e ca la el, la Lombarzi⁶. Cînd Conrad iea pe Isabela, fiica regelui Amaury, pe care episcopii au despărţit-o formal de primul ei soţ, şi ajunge rege de Ierusalim, e un triumf pentru Sicard, care arată sosirea a patruzeci

¹ Revertere ! Quid enim facere putas quum habeam plura vexilla quam tu milites ? (p. 609).

² Unde Soldanus Imperatori mandaverat quod male intraverat terram suam.— La întrebarea dacă dă *forum*, piaţa de alimente, el răspunde : da, însă scump. Numai după ce fiul îi e învins, Turcul dă provisiile. Un cal costa o sută de mărci. E o întregă ceartă pentru preţ. Soldaţii dau un *ferro*. Sultanul se plînge Împăratului. Răspunsul e că banul e după marfă : „Si bonum forum darent, bonam acciperent marcham“. Se pun deci „iusticiarii taxatores“. Grecii şi Armenii dau însă provisiile bucuros.

³ Per postellam ubi Darius dicitur esse sepultus et thesaurus Alexandri absconsus“.

⁴ Quod Guasconum ab incolis nominatur.

⁵ Qui quoque Soldinus ab incolis appellatur, iuxta quem est Montanea Nigra, quam multitudo inhabitat eremitarum diversis linguis et moribus Deum laudantium.

⁶ More Lombardorum vexillum in carrocia deducentem.

de vase de transport, scăderea modului de grâu de la o sută de bisanți la opt¹. Va avea răgaz să admire „șerpi și crocodili“.

Vin acum în grup mare cruciații franceși, puind lagărul regal „înainte de Turnul blăstămat“, atacându-se castelul Mauvoisin². Cetatea e dată regelui, dar cu rezerva că el, Conrad, odată încoronat, va recăpăta totul³. Nici Englesul Ricard Inimă-de-leu, nici Francesul Filip-August nu-i plac însă episcopului, care recunoaște că în ciuda celui d'întăiu (*licet rege Angliae dissentiente*) cel de-al doilea a dat atacul, luînd Akkon. Dar ambii răsping pe toți colaboratorii. „Și, puindu-se de către regi paznici la porți, întra-rea era îngăduită numai Francesilor și Englesilor, ceilalți, fie din Imperiul Roman, fie de aiurea, de și timp de doi ani se ostensera, au fost răspiși înjurios. Căci, voind să între, erau loviți cu palme și bătăi⁴.“ Și, după ce se vorbește de calitatea prăzii, cei 50.000 de bărbați, „afară de femei și copii“, de vasele cu foc grecesc (*ampullas ignis agrestis*; tradus rău din „feu grégeois“), plus șaptezeci de vase, galere, „galioane“, salandre, învinuirea indignată urmează: „Să judece Biserica și posteritatea care vine după noi dacă lucrurile care fuseseră căpătate cu sîngele celorlalți și cu ostenele de iarnă s'a convenit să și le iea. Culmea onoarei regale, nefiindu-i rușine că n'a asudat decît abia trei luni! Căci n'ar fi trebuit să-și atribuie șie victoria, ci Domnului. Dar, dacă au avut cutezanța de a și-o atribuie șie, trebuiau să-și aducă aminte de alții ale căror oase le preface în cenușă cimitirul sau le rabdă supt cerul deschis⁵.“ Și se dă lista celor morți: arhiepiscopul de Ravena, landgraful de Turingia, Frederic

¹ P. 613.

² Ante Turrim Maledictam... Malvicinum rationabiliter appellatum.

³ Observans quod promiserat se scilicet coronatum primitus venienti de civitate omnifarie redditurum.

⁴ Positisque a regibus in portis custodibus, solis Francigenis et Anglis patebat ingressus, ceteris, sive de Romano Imperio sive aliunde, licet per biennium laborassent, oprobriose reiectis. Nam intrare volentibus, colaphis et verberibus caedebantur. Sed et tredecim ex pollnis (*sic*) pede truncati sunt.

⁵ Iudicet Ecclesia et sequutura posteritas si quae sanguine ceterorum et hyemalibus fuerant parta laboribus decuerit culmen regalis honoris ad suas manus omnino devolvere, qui non erubescabant vix tribus mensibus insudasse. Non enim sibi victoriam, sed Domino adscribere debuerunt. Sed, quum sibi adscribere praesumsissent, reminisci debuerant aliorum quorum ossa campus sanctus incinerat, vel praesens vita libera tolerabat.

de Suevia. „Nu se poate ști numărul întreg al celor morți de ciumă, de foame, de sabie¹“, dar se poate ridica și la „200.000“.

Se trece apoi la convenția de împărțire a regatului de Ierusalim între Lombardul Conrad și Francesul de dependență engleză Guy de Lusignan, viitor rege al Ciprului, dintre cari niciunul n'are dreptul de a purta coroana². În special mînia se îndreaptă contra lui Filip-August, care „a plecat acasă cu imensă rușine, strîgîndu-i-se pretutindeni în față: ei, tu care fugi și părăsești țara Domnului!“³. Ricard măcelărește pe captivi, fără ca Saladin să procedeze tot așa cu ai săi: „Iar regele Angliei, cînd nu se plătia prețul de răscumpărare promis îi ucidea pe toți contra cuviinței, pe cînd ar fi trebuit mai curînd să fie păstrați și făcuți robi —, afară de Monostobius și Carcosa și cițiva alți cavaleri pe cari i-a liberat pe bani. Dar Saladin n'a răsplătit creștinilor prinși răul cu rău⁴.“ Pe cînd creștinii, întorși la sălașurile prădate pe care trebuie să le refacă, „plînge asupra lor“, „între regele Angliei și ducele Burgundiei și ceilalți baroni ai Franciei s'a sfîrșit o strașnică discordie, pentru că el nu i-a ținut în samă⁵“. Moartea lui Conrad, după alegerea⁶ de baroni contra lui Guy și a contelui de Champagne, în fața lui Ricard, uciderea lui de „Asasini“ musulmani, a trebuit să fie deplînsă de Sicard.

Ea e atribuită îndemnurilor lui Ricard, cum unul din cei doi ucigași o mărturisește. Dar baronii fac din contele de Cham-

¹ Universitatis defunctorum numerus peste, fame, gladio pereuntium est incertus.

² Sic tamen in vita alterius quod neuter diademate uteretur.

³ Repatriavit cum opprobrio tamen immenso, ubique in faciem acclamato: vah, qui fuizis et terram Dominis derelinquis... Rex autem Angliae, quando pecunia promissa non solveretur, captivos omnes contra fas et licitum interfecit, qui deberant potius servari it in servitum redigi, praeter Monostobium et Carcosam et quosdam alios milites, quos pro praemio relaxavit. Verumtamen Saladinus christianis captivis malum pro malo non reddidit.

⁴ Videntes muros desertos, plangunt super illos, muros et turres in brev reaedificantes... Interim inter regem Angliae et ducem Burgundiae ceterosque barones Franciae discordia vehemens orta est eo quod vilipendit eos.

Ei merg la Conrad și, cu 500 de cavaleri aleși, „Sarracenorom casalia cursitando plurimum proficiebant“; p. 615.

⁵ Ab universo quaesivit exercitui cui terram committeret conquistam securus et conquierendam... In facie exercitus approbatur. Igitur a rege citatur ut properet regales infulas accepturus et sceptrum. — Asasini strigă: „non eris marchio, non eris rex“.

pagne soțul văduvei și purtătorul coroanei, Guy fiind oprit de a intra în Akkon¹.

Plecarea lui Ricard, care a așezat pe Guy în Cipru pe bani, e înfățișată în cele mai urite colori, de și se recunoaște că Turcii erau speriați de omul care era capabil să gonească o întreagă ceată dintre ai lor și se gândiau că ar putea să-l vadă năvălind și în Egipt².

Se prezintă aspectul Sfintului Mormint păzit de un Etiopian gol, care primește ofrandele. Ricard refuză să vie acolo spre o astfel de închinare. „El se grăbește spre plecare. Fiind bănuț pentru moartea marchisului, ajuns nevățamat în haine de Templier sau de Ospitalier, lăsând pe ai săi, pînă în Austria, unde, vorbind cu găinile (*sic*), e descoperit și prins“. Împăratul îl oprește „pentru că se părea a fi cutezat împotriva lui anume lucruri în regatul Siciliei și se credea că a uneltit miserabil uciderea lui Conrad marchisul“³. În urmă, atacul Armenilor la Antiohia, unde întră, dar n'o pot ținea. Sicard e pe acel timp oaspete al acelu pămînt, căci scrie: „În același an magistrul Petru, cardinal, legat al Scaunului apostolic, la —, oraș al Ciliciei, a dat catolicosului armean și la patrușprezece episcopi, în prezența mea, mitre și cirjă pastorale, fiind de față și regele armenesc, primind de la el credința datorită Sfintei Biserici romane“⁴.

La rînd vine luarea Constantinopolei de Latini: Blachernele,

¹ Quum decoriaretur, confessus est se a sene, domino suo, transmissum hoc fecisse, imperio regis Angliae. Tertia die comiti Henrico, illuc venienti, uxor gravida copulatur invita. Redit festinus Acon, civitatem obtinuit et ingressum Guidoni prohibuit.

² Stupent Turchi unius militis incursione fugati. Timuerant plurimum Turchi ne rex tam ferus invadere velit Aegiptum.

³ Adeunt igitur christiani Sepulcrum et inveniunt ibi Aethiopem nudum in christianorum ignominiam oblationum libramina colligentem. Rex autem sub manu perfdi constitutum Sepulcrum accedere noluit adoratum, sed festinavit ad reditum. Quum de morte marchionis suspectus haberetur, sub habitu ministri Templariorum et Hospitaliorum usque in Austriam, suis aliunde remissis, pervenit incolumis, ubi dum gallinas affaret, deprehenditur, capitur... Eo quod contra eum praesumsisse quaedam in regno Siciliae videretur et necem Conradi marchionis credebatur nequiter machinatus; p. 617.

⁴ Eodem anno magister Petrus, cardinalis, Apostolicae Sedis legatus, apud — Ciliciae municipium armeno catholico et XIV episcopis mithras et baculum, in praesentia regis armeni, tribuit, pastoralem, recipiens ab eo debitam Sanctae Romanae Ecclesiae fidelitatem; p. 620.

palatul „Bucca Leonum“. Și el se bucură: „Neamul acela care fusese odată fiul înțelepciunii, pierzînd sfatul, acumă fără înțelepciune ca praful a perit, s'a împrăștiat ca fumul, ca finul s'a uscat“¹. Autorul, tot în suita cardinalului Petru, merge însuși la Bizanț și din nou în Siria, și face aici slujba în forma apuseană înaintea Crăciunului². El povestește apoi, ca bun cunoscător, expediția Împăratului Balduin contra Adrianopolului ținut de Greci rebeli, intervenția Valahilor și Cumanilor, prinderea și uciderea lui, oastea revenind întregă la Constantinopol, unde acum dogele e mort și domnește Henric, fratele lui Balduin. La Salonic, regele Bonifaciu are mult de lucru cu Grecii și „Valahii“³, până-l prinde moartea în luptă. Dintre fii, Gulielm moștenește în Italia, la Salonic Dimitrie⁴.

Se trece la alte cruciate: la lupta în „Spanii“ contra lui Emir Almumenim (*Almeramomeley, rex mauritanus*), cu mulți Saracini, de părea că va lua „nu numai Spania, ci și Roma, ba chiar toată Europa“⁵. Se ia de fapt Malaga, Calatrava, Alarcos, Benevento, Petrabona, până la „portul Muradal“, unde 200 de oameni pot opri „toată lumea“ (*totum mundum*). Erau optzeci de regi. Dar, și cu ajutor portughes, cu îndemn papal mai ales, regii spanioli toți bat pe Mauri, ieau cetatea „Ubende“, cu „60.000“ de locuitori, cari sînt uciși.

¹ Graecorum strage data, gens illa, spiritu consilii destituta, quondam prudentiae filia, nunc sine prudentia, sicut pulvis disparuit, sicut fumus evanuit, sicut foenum exaruit.

² Et divina officia, me assistente, solemniter celebrantur. Nam et ego, ad mandatum praedicti cardinalis magistri Petri, in Sabbato Quatuor Temporum ante Nativitatem Domini in templo Sanctae Sophiae solemniter ordines celebravi. Quia et ipse pro amore Domini crucifixi peregrinans in Syriam, sicut prius, ut ei assisterem in Armeniam, sic et post in Graecia fueram comitatus eumdem: p. 622.

³ Anno Domini MCCV Balduinus imperator constantinopolitanus Graecos in Andrinopoli congregatos obsedit, sed a Blatis forinsecus congregatis et Cumanis ipse imperator cum quibusdam baronibus suis captus est et occisus. Exercitus autem illaesus reversus est Constantinopolim, cui praefuit Henricus, frater imperatoris, duce Venetiae iam mortuo. Marchio quoque Bonifacius, qui regnavit in Thessalonica, a Graecis et Blatis multa passus est. Fuit hoc anno Graecis aridens et blande, sed Latinis adversa fortuna: p. 622.

⁴ V. și cronică Cremonei, la 1204: „Eodem anno ultra mille de hominibus Cremonae iverunt Constantinopolim causa retinendi terram; *ibid.*, p. 638.

⁵ Minabatur non solum Hispaniam, sed et Romam, immo Europam capere universam.

La urmă, cruciata copiilor, conduși de „un copil mai tânăr de zece ani“, care spune că fără vase va ajunge și va lua Ierusalimul¹.

Peste puțin, în 1213, Sicard isprăvia odată cu viața și această „istorie universală“.

IX.

Ricobald de Ferrara

Autorul unei „Istории universale“ — așa-i zice chiar: „Historia universalis“ —, de la 700 la 1297, Ricobald de Ferrara, o începe de la „Karulomagnus“ și de la Ami și Amile, cu prezicerea că supt Împărăteasa Irina se va întoarce Hristos. Expunerea e pe cele patru Imperii (*regna*). „Din vremea aceia s'a împărțit Imperiul roman în două Imperii, și nu s'a mai întregit. S'a pus întrebarea, care din cele două Imperii e mai de frunte, căci unii zic că Imperiul de Orient, pentru că, fiind mai puternici atunci monarhii romani, și-au ales cu deosebire acea parte din Imperiu, renunțând la partea de Apus și a rămas întregul August în Orient. Dar părerea mea este că așest Imperiu de Apus e mai vrednic decât acela, de oare ce poporul roman și Senatul au constituit Imperiul roman, și unde e Roma și Senatul acolo e trunchiul Imperiului, iar la Constantinopol doar o ramură“².

Și acesta crede în acele *gesta*, fabuloase, în care e vorba de isprăvile lui Roland³. Și aici se vorbește de călătoria lui Carolcel-Mare în Orient, de unde aduce o parte din lemnul Crucii,

¹ „Quidam minus decem annorum infans, asserens sine nave transiturum mare et Hierusalem recuperaturum.“ Versiune: „quasi duodecim annorum, qui se visionem vidisse dicebat crucis signaculum... Se persicum mare transituros at Terram Sanctam Hierusalem in Dei potentia recuperaturos“.

² Ab hoc tempore divisum est imperium romanum in duo Imperia, nec ulterius est unitum. Quaesitum est horum duorum Imperiorum utrum dignius. Nam quidam dicunt quod Orientis Imperium, quod potentiores romani tunc monarchae eam portionem Imperii sibi praelegerunt potissimum, occidentali parti renunciante et Augustus integer in Oriente remansit. Mea quidem sententia est haec: occidentale dignius illo fore, quippe romanus populus et Senatus Imperium constituere romanum et ubi Roma et Senatus, ibi est stipes Imperii, in Constantinopoli vero est ramus; Muratori, IX.

³ Et alii, de quibus gesta habentur; p. 112. Cf. p. 11.: „scribit Torpinus, episcopus remensis“. După „l. de Temporibus“ moartea scutarului lui Carolcel-Mare; p. 123.

sudariul lui Hristos, cămașa Maicii Domnului, brațul lui Simon : ce nu era în stare a face, ca vădire de puteri supraomenești, marele Impărat! „Căci și dintr'o lovitură de spadă tăia un cal armat, întindea cu mîna patru potcoave de cai, ridica răpede pe un cavaler armat care-i sta pe mîna de la pămînt la înălțimea capului cu o mîna singură. Mîncă la o singură masă un iepure întreg sau două găini sau o gîscă, dar, la băutura, rare ori la cină trecea peste al treilea rînd¹“. El a înălțat mănăstirea Sfintului Iacob de la Compostela și „afîtea mănăstiri cîte litere sînt“².

Pentru istoria evului mediu începător, legendele se adună de oriunde : peripețiile creștinării regelui Bulgarilor, moartea lui Arnulf de „lues pediculorum“, Venceslas aducînd din pădure lemne pentru săraci, povestea Giselei lui Ștefan-cel-Sfînt, regele polon mîncat de șoareci, descoperirea la Mantova a singelui Domnului, în 1158.

Ajungînd la vremea cruciatelor, el vorbește de călătoria la Locurile Sfinte a unui concetățean al său, Gulielm de Marchesella, care a lucrat la biserica cea mare din Ferrara³. Saladin e laudat ca unul care era onest mai presus ca oricare și „de spirit nobil și ales“⁴.

Ungaria îl interesează, și el presintă la 1235 călătoria lui Andrei, „acum înaintat în vîrstă“ (*iam grandaevus*), și nașterea dintr'o Morosina, Tommasina, a lui Andrei Venețianul, „care astăzi stăpînește regatul Ungariei“⁵. Dar afacerile din Neapole îl atrag mai ales : el descrie pe Frederic al II-lea, destăinuiește otrăvirea lui Conrad, zugrăvește lupta de la Benevent și urmările ei crude, Carol de Anjou poruncind a se tăia mîni, picioare, a se scoate ochii. Urmează lupta de la Tagliacozzo și cealaltă biruință a tiranului, nedreapta osîndă a lui Conradin. La sfîrșit trecerea prin Ferrara a fiicei regelui Rudolf, logodită cu fiul lui Carol.

¹ Equidem et equum uno ictu spada armatum dissecuit, quatuor ferramenta pedum equorum manibus extendebat, militem armatum stantem super manum suam a terra ad caput sola manu velociter elevabat. Leporem integrum, duas gallinas vel anserem una refectione edebat; parcus in potu: raro ultra terciam vicem potabat in caena; p. 113.

² Tot autem monasteria construxit quot est numerus litterarum; p. 113.

³ Hic studiosus fuit ad opus maioris Ecclesiae in Ferrara; p. 124.

⁴ Nec quisquam probitate illi praefatur. Adeo fuit nobilis ingenii et praesantis; p. 124.

⁵ Quae illi peperit filium Andream nomine qui hodie Ungariae regno potitur; pp. 128-9.

E curios cât îl interesează pe Ricobald ceia ce am numi astăzi material de istorie culturală. Cel ce se interesează de *Poetria novella* a lui Gualfred, „trimesul regelui Angliei“, care o dedică lui Henric al V-lea¹, și înseamnă cutare minune pe care a văzut-o la 1243, care trece la urmă la femeia cu patruzeci și doi de copii și ține să se știe că astrologul lui Frederic al II-lea se chema Mihail Scottus, citează de când au început a se folosi și Italienii, lăsînd săbiile, de pumnalele franceze². I se par „aspre“ moravurile (*rudes mores*) pe care le prezintă amănunțit pentru epoca lui Frederic: soț și soție mîncînd dintr'un blid, un singur fel de mîncare sau două, luminarea la prînz cu o făclie ținută de unul dintre copii sau de un servitor, „căci nu se întrebunțau candelarele de său sau de ceară“³. Carne mîncă poporul numai de trei ori pe săptămînă. Sara se aducea doar puțină mîncare rece⁴. „Nu toți beau vin vara“, și se găseau puține pivniți de vin (*cellae vinariae*). Zestrile erau mici. Femeile purtau postav ieften pentru *sotanium* (*soutane*) și *xocca* (*soque*). Femeile măritate evitau modele prea împodobite.

O altă parte din „Istoria Universală“ e consacrată Papilor. Și aici miraculosul joacă un rol de căpetenie. E vorba despre nașterea lui Martin, despre curățirea unui lepros prin sărutare, despre minunile lui Gansulf, despre Ioan de Anglia, care, „precum se zice, fiind femeie, la vîrsta copilelor, a fost dus la Atena de un amant al ei, și a înaintat în deosebite științi“. Gerbert, Papa Silvestru cel învățat, e un filosof, dar și un „necromant“ și un „familiar al dracului“. Moartea Papilor ei vestită în chip minunat.

Foarte pios, scriitorul denunță pe aceia cari se gîndiseră cîndva, în secolul al IX-lea, să aducă în Italia pe Sudanul Babiloniei⁵. El arată pe Chiril, „apostolul aproape al tuturor Slavilor“, care aduce

¹ P. 126.

² Italici exinde Francorum uti coeperunt pugionibus hoc tempore, et enses obsoleti sunt; p. 136.

³ Facem tenente uno puerorum vel servo, nam candelarum de sebo vel de cera usus non erat.

⁴ Non omnibus erat usus vini aestate.

⁵ Coniugatae latis vittis tempora et genas sub mentum vittabant; p. 128.

⁶ Orta turbatione inter christianos, quidam sceler. ti miserunt ad Soldanum Babiloniae ut in Italiam accederet, eam possessurus; p. 166.

corpul Sfintului Clement Papa de la Cherson la Roma pentru a-l așeza în mormântul unde apoi se va coborî însuși Chiril¹.

Adausul, în care se citează Tit Liviu ca „tragoedus“ și Horatju, presintă lupta lui Donat ereticul cu dracul, legenda lui Arthur, calul de aramă al lui Carol-cel-Mare², înghețarea în Scoția, pe la 800, a largului Mării, aducerea de Carol-cel-Mare de la Roma la Paris a lui „Alchimus philosophus“³, călătoria lui la Ierusalim. Peste Carolingieni, între cari se înseamnă un „demoniac“, peste Hugo Capet (*Capucius*), peste Otto al II-lea, care taie la masă pe trădători și, mai înainte, peste Cesarii bizantini, ca Leon *Macazenus*, care moare puindu-și pe frunte „sfânta coroană“, ori urmașul lui, Mihail, care trimete unui urmaș al lui Carol-cel-Mare „cărțile Sf. Dionisie despre Ierarhiile îngerilor“⁴, se ajunge la uciderea lui „David fiul preotului Ioan“ — figura medievală pentru regele Abisinie — de către întemeietorul, la 1199, al Imperiului tătăresc⁵.

De la 1300 până la 1500 scriitorul medieval va găsi continuatori, cari vor înșira toate faptele istoriei generale: ocuparea Armeniei de Tatars, înfrângerea în Flandra a lui Filip-cel-Frumos⁶, prada tătărească în Siria, otrăvirea Papei Bonifaciu într'o smochină și apariția lui Giotto, despre care se scrie așa: „Se vedește Giotto, pictor excelent, florentin: ce a fost în arta sa, o dovedesc operele lui făcute în bisericile Minorilor din Assisi, din Rimini, din Padova și din cele pe care le-a zugrăvit în Palatul Comunei din Padova și în biserica din Arene tot din Padova“⁷. Ce nu e aici: crearea de

¹ Pene omnium Sclavorum apostolus ...A Cresoa, ubi in Mare Ponticum proiectum fuerat; pp. 167-8.

² Sicut legi in quadam chronica; p. 274.

³ Karolus Alchimus philosophum cum studio de Roma Parisius transtulit, quod prius de Athenis fuerat translatum Romam; p. 235.

⁴ Michael, imperator in Constantinopoli, Lodovico transmisit libros Beati Dionisii de Hierarchiis Angelorum; p. 235.

⁵ Tartarorum regnum inchoat qui, occiso David, filio presbyteri Ioannis, regnum dilataverunt; p. 246.

⁶ Innumeri equites et proceres Francorum perierunt incaute praecipitati in foveas instructas, velatas cespitibus.

⁷ Zotus, pictor eximius, Florentinus, agnoscitur: qualis in arte fuerit testantur opera facta per eum in ecclesiis Minorum Assisii Arimini, Paduae ac per ea quas pinxit palatio communitatis Paduae et in ecclesia Arenae Paduae; p. 255.

Papa Ioan al XXII-lea a unui nou Ordin în Portugalia contra Saracinilor, moartea împăratului Carol al IV-lea, plin de averi și de glorie, călătorul Ioan de Maundeville, altul, acesta pentru predicăția catolică, Orderic, care duce moaște „de la orașul Hermes pe Mare la India de Sus în cetatea Carra“², flagelanții, otrăvirea Papei Urban al V-lea, crearea „Ordinului Mîntuitorului care se zice al Sfintei Brigitta“³, predicățiile Minorului Ioan „de Rupescissa“ și ale Sfintei Ecaterina din Siena, drumurile lui Ioan de Ruysbroek, Huss și luptele Polonilor cu Căvalerii Teutoni, înfrîngerea cruciaților de la Nicopoli⁴, —totul după „prevestirea unui astrolog păgîn—, luarea Constantinopolei de Turci, cari ar fi făcut „rege“ pe Genovesul trădător pentru a-l ucide a patra zi și cari taie capul lui Constantin Paleologul mort⁵. Se urmăresc Papii: Nicolae al V-lea, care canonizează pe Sf. Bernardin, Calist, bătrîn, tot bolnav, milos, care face sfînt pe Sf. Vincentiu și, pentru o victorie contra Turcilor în Ungaria în 1456, creiază sărbătoarea Transfigurației; Piu al II-lea, supț care Gutenberg tipărește 300 de cărți pe zi cu meșteșugul său de a „întipări litere pe pergament cu forme metalice“⁶. Tot trei sute de exemplare scot pe zi și cei trei cari aduc la Roma noua descoperire⁷. Un Ioan Montelius, tot la Strasbourg, ajunge la același rezultat cu „același meșteșug“⁸. La acest material puțin obișnuit se adaugă și alte știri utile: Marcu de Alexandria, Ioachim de Antiohia și Ioachim de Ierusalim, cei trei Patriarhi ai Siriei și Egiptului, se oferă, la 24

¹ Carolus IV moritur divitiis et gloria plenus; p. 263.

² De civitate Hermes per mare ad Superiorem Indiam, in civitate Carram; p. 264.

³ Ordo Salvatoris qui vulgariter dicitur Ordo Beatae Brigidae.

⁴ Franci in Turchia miserabilissime ceciderunt propter superbiam, quia noluerunt audire consilium Sigismundi, et captus fuit dux Burgundiae, aliis interfectis.

⁵ Tradita per quemdam Ianuensem, qui post triduum a Turcho constituitur rex iuxta promissum, et die IV decollatur; p. 269.

⁶ Imperatoris corpus iam mortum decapitatum fuit livore Turcorum; *ibid.*

⁷ Imprimendarum litterarum in membranis cum metallicis formis; p. 270.

⁸ Conradus Suveynem ac Arnoldus Pancroz, Udatricus Gallus, parte ex alia, Theutones (*sic*), librarii insignes, Romam venientes, primi imprimendorum librorum artem in Italiam introduxere, trecentas cartas per dies imprimentes; p. 273.

⁹ Iohannes quoque Montelinus nuncupatus apud Argentinam, eiusdem provinciae civitatem, ac in eodem artificio peritus, totidem cartas per diem imprimere agnoscitur; p. 270.

April, 1459, prin solul lor la Roma, „Moise poreclit Gilbet, arhidiacon al Bisericii din Antiohia“¹; e în momentul când Monembasia se dă Papei de cruciată, în Octombre 1461, și regina izgonită a Ciprului, Carlota, căuta ajutor la Roma. Se înseamnă schimbarea Marelui Maestru al Hospitalierilor pentru a se ajunge la polemica în legătură cu Pragmatica și acțiunea de împăcare a lui Ludovic al XI-lea, regele Franciei, față de Sfântul Scaun². Se notează venirea la Ancona a lui Toma, despotul grecesc exilat, a carui soră e măritată de Papa cu „ducele Rusiei“, nunta făcându-se chiar în biserica Sfântului Petru³, și pelerinagiul la Roma, în haină neagră, al Împăratului Frederic⁴.

O formă italiană se adaugă la ediția lui Muratori. E vorba acolo despre Carol-cel-Mare și Alcuin, despre „Sudanul“ arab care pradă la Pisa și în marginea Romei, ucigând apoi pe ducele de Benevent, care-l chemase, pentru a apărea la Capua, Neapole, în Sicilia; după acest „Belchaveth“ un „Ameth“ urmează trista operă, revenind în Calabria contra Împăratului Ludovic, care va muri „de boala aceea căreia Grecii îi zic phtyzis“⁵. Murind acesta, unchiul său Carol apare cu 16.000 de călăreți și 10.000 de pedestri pentru a opri pe Ahmed, și el ajunge a-i ucide la Sossa „18.000“ de Saracini, șeful îi suși fiind tăiat cu mâna lui. Arabii cer ajutorul califului, care-i refuză, apoi al lui „Agalante“, rege al Africei, și acesta se răpède cu 200.000 de călăreți, aducându-și cu dâșii toată familia, dar creștinii biruie în munții Calabriei, și căpetenia cade, împreună cu fiul său mai mare. Supt al treilea Carol se văd Africanii prădînd dincolo de Roma și la Monte Cassino până ce șazeci de vase venețiane îi bat la Ancona. Dar Arabii, cu 200 de vase, vor lua Sicilia supț Împăratul bizantin Mihail, care și aici e numit „Ethyriarco“. Mihail permite Slavilor

¹ Per legatum suum Moyssem, cognomento Gilbetum, ac antiochenae Ecclesiae archidiaconum; p. 270.

² Per seditionem adversus Romani Pontificis potestatem olim abortam et a patre suo Karulo, longo tempore sustentatam, prorsus a regni sui finibus eliminat, liberam ecclesiastici imperii potestatem Papae restitui mandans.

³ Unam Dispoti sororem, quae ex stirpe Constantini erat, suo impendio curavit ut dux Russiae in uxorem acciperet et facta sunt sponsalia eius in basilica Sancti Petri; p. 275.

⁴ Pp. 271-2, 274.

⁵ Di quel male che i Greci chiamano phtyzis; p. 303.

să se așeze în Panonia. Pe acest timp apar pentru a-i goni Ungurii, pe cari Alanii i-au scos de la râul Tanais în „Mesia“¹.

XI.

Francisc Pipin

Un predicator din Bologna, care-și făcu pelerinagiul în Orient la 1320, strânge pretutindeni o informație variată, pentru a scrie istoria lumii de la 1176 la 1314.

Acest traducător al vestitului Marco Polo iea — sau pretinde a lua — știrile lui din Eginhard, din Hugues de Flavigny, din Sigibert de Gembloux și din Turpin, din „Helinand“, din cunoscutul Martin Polonul, din Englesul William de Malmesbury, din Vincentiu de Beauvais, care era în mâinile tuturor, din felurite „cronici“ (*ex chronicis*) ca și din „Historia de acquisitione Terrae Sanctae“ și din profețiile abatelui Ioachim. Firește, el se va ocupa mai ales de lucrurile privitoare la cruciată: trecerea lui Frederic I-ii prin „Bulgaria“², expediția lui Ricard Inimă-de-leu și a lui Filip-August, luarea Constantinopolei de Latini, cu Murzuphlos care singur s'ar fi dat de pe fereasta turnului, cu luptele împotriva *Blachilor* și a Cumanilor³, cu așezarea feudatarilor francesi în provinciile Imperiului bizantin, ca Villehardouin, al cărui fiu ține pe fata împăratului Henric⁴, cu vicisitudinile Imperiului Cruciaților, luptele lui Frederic al II-lea, instalarea Angevinilor la Neapole (cu scrisoarea lui Carol de Anjou despre lupta de la Benevent către Papă; Manfred e comparat cu bunul împărat roman Titu); apoi cu negocierile de unire la Lyon ale lui Gherman, patriarhul de Constantinopol, ale arhiepiscopului de Niceia și Marelui-Logofăt, alți doi trimeși bizantini încercându-se în Mare.

Foarte pe larg se prezintă unele locuri privitoare la lumea musulmană. „Bătrânul de la Munte“, șeful „Asasinilor“, cari se aruncă

¹ Abitanți al fiume Tanai per gli Albani si calarono in Mesia; pp. 304-5.

² Introitus Bulgariae... Praeses Bulgariae; Muratori, IX, p. 589.

³ Rex Blancorum..., Bianchi et Cumani. — Căsătoria împăratului latin Henric cu „regis Blancorum filia“. — Apoi „Hungarorum et Blancorum regna“, „Blachi“; pp. 619, 620, 622, 623.

⁴ Cuius filius uxorem habebat quondam Henrici imperatoris, frater Balduini filiam; p. 623.

din turn la Ordinul lui, locuiește într'un palat de marmură cu conducte pentru apă, vin, lapte, ulei, între livezi unde crește până la douăzeci de ani pe fiii și fetele țăranilor; ai lui, însărcinați cu un omor, nu cutează a reveni decât dacă misiunea e îndeplinită. Plătește Templierilor un tribut de 3.000 de bisanți pe an. Se arată cum a fost omorât fiul contelui de Tripoli la Sf. Maria din Tortosa, cum a fost rănit prințul engles Eduard. La urmă însă, „Asasinii“ se convertesc și „Bătrânul“ e ucis, nu fără a fi făcut și el act de adesiune la creștinism. Dar, revenind la rătăcirile lor, bandiții, cu noul lor șef, sânt asediați trei ani de „regele“ Tatarilor, *Mchim*, care isprăvește măcelărindu-i.

Împrejurările de la Tatars, care-i par mai importante decât ceretele „facțiunilor diabolice“ de acasă, Ghelfi și Ghibelini, sânt și ele bine cunoscute călugărului călător prin locurile lor. La 1268 Hanul Halau (Hulagù) iea Bagdadul și pradă tesaurul din „turnul de aur“. Cubilai-Han, „Cublay, Magnus Cham“, atacă provincia Mangi, cu generalul său Baiam Cingsan, „O sută de ochi“. Regele Taofur hrănește pe an 20.000 de copii găsiți și dă zestre fetelor. Un lung șir de lupte urmează, în asedii de cetăți: Carcangin, „Quinsay“, care e capitala. O mie de vase urmăresc pe învins până la acele „inexpugnabile insule ale Oceanului“, unde moare. Alte lupte urmează „pro regno Carajan et Vociam“ și se înfățișează cutare bătălie în care de o parte sânt 2.000 de elefanți cu castele de lemn cuprinzând câte doisprezece până la cinsprezece oameni înarmați; în jur se află „60.000“ de călăreți. Se atinge pierderea cetății Akkon, atacată pentru că de la creștini se uciseseră solii Sultanului fără a voi să se dea vinovații. Povestirea se încheie cu duelul maritim între Venețieni și Genovesi la Lajazzo, cu împrejurările romane supt Bonifaciu al VIII-lea și alegerea „vulpilor“ Clement al V-lea, Francesul care se mută la Avignon.

XII.

Gaufred Malaterra

Gaufred Malaterra vrea să presinte o Istorie a Siciliei (*Historia sicula*). E un om învățat, care citează pe Salustiu, știe că *Dacia* cronicarilor latini e „Norveja“ și explică sensul lui „North“ în *lingua anglica*. Dar admite că în lupta de la 1063 biruința e

datorită Sfintului Gheorghe. El începe cu debarcarea Normanzilor între Capua și Salerno pentru ca să ajute pe Maniakes contra Arabilor: Messina și Siracusa sînt luate. Dar apoi ca rebeli ocupă ei Apulia și se instalează, contra Grecilor, la Amalfi. Drogo, unul din șefii lor, e ucis de Lombarzi, cari-și păstrau în acest Sud italian resturi de dominație. Până la falsul Mihail se presintă: atacul pisan la Palermo, lupta la Bari a lui Roger cu flota bizantină pe care o comandă acel Gocelin care va fi prins, tot un Normand; urmărirea, pe la 1070, a piraților din Tunis, pe o vreme cînd *golafrii* tunisieni ajung pînă la Taormina.

Pentru marea campanie bizantină, în *Romania*, a celor 1.300 de cavaleri se recurge une ori și la pompa versului. Luptele trec pe rînd la Gasopo din Corfû, la *Avolucium* (Avlona), la Canina, la rîul *Demoniorum*, unde e „Muntele lui Ghiscard“ (*Mons Guiscardi*), la Durazzo, luat prin trădarea unui Dominic — ca și în povestirea precedentă —, la Castoria, în aceste „părți bulgărești“ (*apud Bulgaros*; v. mai departe „noviter a Bulgaria revertente“¹). Se notează rolul Varegilor, cari, în număr de 300, țin garnisoană la Castoria și sînt niște Englesi² cu halebarde (*caudati bidentes*).

În același timp, pînă la moartea ducelui și pînă la prima cruciată, acțiunea normandă asupra Romei, cu 4.000 de oameni, și certele între șefi. Robert și Roger se luptă cu nepotul celui d'întăi, Iordan, principe de Capua. După ce Pisanii oferă lui Roger cetatea „Africa“, luată de dînșii, se ajunge la împăcarea dintre acesta și Boemund. Roger va lua și Malta, supuind pe caid și liberînd pe captivi. Puțin după aceea moare Iordan, fiul ducelui.

XIII.

Hugo Falcandus

Cel mai larg povestitor al lucrurilor din Sudul italian e însă Hugo Falcandus.

Acesta, care citează și pe cronicarii anteriori (*veteres annalium historiae*) și documente de drept³, dar și pe Caton, e un om de

¹ Încă „apud Bulgaros“, „qui tunc cum ipso apud Bulgaros morabatur“.

² Angli quos Werengos appellant.

³ Libri consuetudinum, quos *defetairios* appellant; p. 293. Pomeniște școlile publice din regat; p. 300.

insușiri literare, capabil de a urmări originile orașelor până pe vremea Corintienilor vechi și a pomeni Aretusa și Alfeul. Va descrie deci Palermo, cu porțile ca a Sfintei Agate, cu turnurile și străzile sale, între care cea de marmoră (*vicus marmoreus*) pentru bazar, strada Amalfitanilor cu arcadele umbroase¹, cu piața Saracinilor (*forum Saracenorum*), cu Palatul Regal, plin de fete și de eunuci, cu cel arhiepiscopal, cu casa consulului Silvestru, cu splendida Capelă a Curții, în care se înfățișează prin mosaice Vechiul și Noul Testament, cu paraclisul amiralului Gheorghe și mănăstirea Sfântului Ioan, cu fabricile de mătăasă, de pietre scumpe, vestite². Afară din oraș, cale de patru mile, fântini, apeducte, grădini udate cu roata, canale. Vezi acolo pepeni, harbuji, dovleci, apoi pomi, mere de tot felul (*mala punica vel acetosa, vel dulcia*), lămii (*lumias*), portocali (*arengiae*), nuci, migdali, smochini, măslini, *siliquae*, palmieri, trestii de zahăr (*cannae melis*).

Se dau portretele actorilor acestei drame politice, care e viața de două veacuri a seminției de aventurieri pe pământul Italiei de Miazăzi.

Roger, primul rege, e un om dispus să asculte sfaturile, un curios de lucruri străine, dar e încredințat, și el, că „Francesii întrec orice alt neam în ce privește ambiția războinică“³. Dacă e sever, aceasta înseamnă o nevoie a vremurilor. Urmașul său Gulielm e un om singuratec, care iese rar din palat și ale cărui sentințe sînt crude. Gulielm al II-lea, rege la patrusprezece ani, e așa de frumos! Cutare nobil normand Gait, *Gaitus*, e „creștin numai de nume, iar în suflet Saracin“⁴, cutare rudă a reginei lui Gulielm e „jucător de zar“ (*abacum ac tesserae*)⁵.

Ce reiese mai clar însă din povestirea lui e caracterul oriental, bizantin al acestei societăți. Nu numai în clădiri, în ornamentație,

¹ *Viae coepertae ad palatium Arabum.*

² *Multiformis picturae varietas gemmis interlucentibus illustratur. Margaritae quoque aut integrae cistulis aureis includuntur aut perforatae filo tenui connectuntur et eleganti quadam dispositionis industria picturati iubentur formam operis exhibere.*

³ *Sciret Francorum gentem belli gloria caeteris omnibus anteferri*; pp. 260-1.

⁴ *Nomine tantum habituque christianus erat, animo Saracenus*; p. 271. V. și pp. 298, 308.

⁵ *Se pomenesc Greci cari joacă la uotoc, in domo quadam ludentes*; p. 333.

în pompă și lux, dar și în moravurile unei vieți publice agitate și adesea stropite cu sînge. Conspirațiile sînt la ordinea zilei: „e un obicei al Sicilienilor a face un pact de societate frățească“¹. Amiralul trădător își comandă o diademă; el vrea deci să fie rege și caută să cumpere pe Papă². Și Matei notarul are poftă regale³. La sunetul trâmbițelor, tobelor, aleargă mulțimea; sînt la curte și crainici din buciume, *servi buccinarii*. Arcașii regelui se sfiesc să interviev; ei sînt acușați că aleargă numai cînd au ceva de cîștigat pentru ei⁴.

Cu prilejul acestor tulburări se petrec scene pe care le întîlnim numai în cronicile Romei orientale. Lapidări, ochi scoși, mîni, limbi tăiate, ca și mușchi ai picioarelor, cadavre fîrte pe stradă ori date cînilor, cu care se dispută sîngele, capete pe lanțe, aruncate în cloacă, înecări pe corăbii putrede, măceluri în masă, ca al Saracinilor. Se crede în astrologi, se plîng regii cu bocitoare, mai ales arabe, cîte trei zile, roabele mergînd în fruntea mulțimii femeiești, despletite, cu sacii în cap, urlînd⁵; plîngerile se aduc ca la Greco-Arabi în virful trestiiilor⁶.

Avem a face cu un teritoriu în care, peste clasa stăpînitoare normandă, adusă prin accidentul năvălirii, au dreptul de a sta și de a juca un rol cele două seminții de baștină: „Grecii“ și „Lombardzii“, cu limbile lor deosebite, ambele admise, așa încît cineva ca arhidiaconul care poartă vechiul nume clasic, arătînd o cultură sprijinită pe clasicism, de Aristip, poate fi presintat ca „erudit și în literele latine și în cele grecești“⁷. Cînd vine, pentru a se amesteca în toate, fratele reginei, fiul bastard al regelui Navarei, prefăcîndu-se din Rodrig, cum îl chema acasă, în Henric, apoi și Étienne de Perche cancelariul, cu circiurile lui pentru Saracini, în sfîrșit toată „adunătura“, între alții și soldați spanioli, e la cronicar un sentiment de adîncă și, în sensul lui, legitimă indig-

¹ Iuxta consuetudinem Sicalorum fraternae foedus societatis contraxerit; p. 262.

² P. 274.

³ P. 300.

⁴ Sagittarii Curiae, qui nunquam in seditionibus, ubi lucris spes appareat, ultimi consueverunt occurrere; p. 339.

⁵ P. 303.

⁶ A summitatibus harundinum; p. 324.

⁷ Tam latinis quam graecis litteris eruditus; p. 281.

nare. De sigur că la Curte trebuie limba francesă¹, dar nu poate fi îngăduită această îmbulzire de oameni „din Franța și din Normandia, care, cum li e obiceiul, se aruncă în cuvinte de batjocură și, abuzînd peste măsură de ocrotirea Curții, zice „trădători“ Grecilor și, Lombardilor, jignindu-i cu multe insulte²“. Se vorbește de un nou sistem de³ imposit, ca în Franța și se insistă asupra faptului că o astfel de plată anuală peste „toată populația Siciliei“ nu poate fi admisă decît doar în țara aceea, „care nu are cetățeni liberi³“, — foarte interesantă afirmație a vechilor privilegiu de care se bucurau clasele din regatul italian. Se zvoneste că de Perche ar voi să ducă în Franța lui produsul acestor stoarceri, el și cu Eudes Querel, ajutătorul lui. Bănuielile ajung, acolo, că se denotă intenția de a „izgoni pe toți Grecii“, pentru „a da Francesilor casele, viile lor în celelalte orașe⁴“. Grecii cred că scopul cancelarului ar fi să ia pe regina și să se proclame rege ori să dea coroana fratelui Geofroi, care ar lua pe princessa Constanța, sora lui Gulielm al II-lea. Deci va fi o răscoală: trupul lui Queret purtat întâiu, după acea datină constantinopolitană, pe un măgar, de-a ’ndăratele, va fi rupt în bucăți, lingîndu-i-se sîngele, și „Transalpinii“ vor fi măcelăriți de populația băștinașă grecească. Romuald de Salern, cronicarul, e amestecat și el în mișcarea de pe urma căreia cancelarului e trimis, pe un vas genoves, în Siria, unde și moare, înlăturîndu-se numai astfel temerea unei răsbunări a lui la întoarcerea cu ajutorul Împăratului bizantin⁵“.

¹ Francorum linguam ignorare, quae maximae necessaria esset in Curia; p. 312.

² Nuper enim ad eum (cancellarium) de Francia Normanniaque clientuli multi confluerant, qui, uti eorum mos est, in contumeliosa verba praecipites et Curiae patrocinio licentius abutentes, Graecos et Lombardos proditores appellabat, multis eos iniuriis lacessentes; p. 325.

³ Dicentes id unicum proponere ut universi populi Siciliae reditus annuos et exactiones solvere cogentur, iuxta Galliae consuetudinem, quae cives liberos non haberet; p. 332.

⁴ Asserentes (latini) Francis id esse animi ut, omnibus Graecis expulsis, ipsi domos eorum, vineas caeteraque oppida possiderent p. 333.

⁵ P. 334.

XIV.

Ricard de San-Germano.

Ca un continuator al precedentului poate fi considerat Ricard de San-Germano, care, în paralelismul dintre „bizantinitatea“ de la Constantinopol și cea de la Palermo, prezintă istoria regatului celor Două Sicilii de la 1189 la 1243.

Pentru tot ce duce la luarea Constantinopolei de Latini lămuririle sînt puține și nu mi-au părut importante. E vorba mai mult de acțiunea lui Tancred, în legătură cu Biserica romană, de raporturile lui cu șefii, *reguli* ai Saracinilor din munți, de sforțările ce face pentru ca Messina să nu fie „distrusă“ de regii cruciați, Ricard și Filip August¹. Căsătoria prințesei bizantine Irina e înfățișată în trecăt. La Curtea regelui german Henric, soțul Constanței, se prezintă „histrionul“, bufonul, german, căruia i se zice „Foale“².

Cucerirea Capitalei bizantine e prezentată ca o *supunere a ei față de Biserica Romei*. Și acțiunea papală se cunoaște și mai departe; în Spania³, de unde cruciații biruitori trimet Sfintului Părinte un cort de mătasă și un steag de brocard de aur, în pelerinagii pe care le ocrotește excomunicarea contra răilor creștini la 1213 și scrisoarea — care trebuie să fie falsă — către Sudan (6 calendele lui Maiu 1214), în raportul, atîta de nou și de bogat, pe care i-l fac despre situația din lumea musulmană Patriarhul de Ierusalim și cei doi Mari Maieștri ai Ordinelor, arătînd dorința cutărora din acești șefi de a se supune cu totul Papei⁴. Cruciața e urmărită, peste vicisitudinile Imperiului latin (prinderea de Balcanici a pretendentului Petru de Auxerre), la Damietta și aiurea. Va fi vorba de trecerea spre Salonic a marchisului de Montferrat, cu Longobarzii și Toscanii săi, de lupta lui cu Comnenul („Com-

¹ Ne civitatem Messanae destruerent cum multis precibus impetravit; p. 971.

² Quidam imperatoris histrio theutonicus cognomine Follis; p. 977. Mășuri în Orientul latin contra „joculatorilor“, p. 993.

³ Luarea de creștini a unei „terra Miramomellini“, a Cordovei, mult lăudată, pp. 999, 1034.

⁴ Volunt isti libenter reddere in manus domini Pape Terram Sanctam quam tenent ad opus christianorum, etc.

⁵ Qui, errantes per devia et condensa syvarum, a Graecis intercepti sunt; p. 988.

miano“) de la Adriatică (1224). Se vorbește și de moartea lui, de moarte bună, în acea „Romania“, năvălită de Latini“¹.

Raporturile regatului celor Două Sicilii cu Arabii (cu un „Mirabittus, Saracenorum dux“), așezarea Saracinilor în Luceria sint avute în vedere.

Cruciata lui Frederic al II-lea, din condițiile căreia i s'a făcut marele cap de acusație, e înfățișată cu imparțialitate. Se arată promisiunile Lombarzilor în 1226, sosirea și moartea la Otranto a landgravului, solia la Sudan a arhiepiscopului de Palermo, care aduce, în 1228, elefanți, cai și alte daruri². Amănunte bogate se dau pentru expediția siriană a Împăratului excomunicat, autorul părint a fi luat parte la dînsa (pronunță grecește *Zoron* pentru Thoron). Se menționează și solul de la „Commiano“, de la Comnen, care, la 1230, va fi bătut și orbit, un „comes Majo“, cu daruri mari. Cutare solie greacă ulterioară va fi descrisă „cu cai împodobiți cu șele și frîie de aur și cu postavuri de mătasă țesute cu aur și cu bani de aur fără de număr“³. Nu se pierd din vedere luptele din Siria, cu Ioan de Beirut, Cipriotel, contra Imperialilor lăsați acolo de Frederic⁴. Se va însemna trecerea prin Marsilia spre Locurile Sfinte, în August 1239, a regelui Navarei. Apelul disperat al regelui Ungariei, gonit de Tatars, către Împărat, căruia e gata a i se supune, e la locul său⁵.

Pentru afacerile regatului însuși, reformat adînc de Frederic, nu lipsesc știri nouă, despre *tarenii* cari se bat la monetărie, despre monopolul de mătasă crudă, de fier, de aramă, despre noul sistem monetar cu *rotuli* pentru *tumini*, despre trecerea la fisc a văpsitoriilor (*tinctoriae*), despre banii de aur, „imperialii“, cari se scot la Brindisi și Messina, despre *augustalii* cu capul Soveranului și acvila, despre „constituțiile imperiale“ publicate la 1222, despre oprirea căsătoriei baronilor în altă țară, despre organizarea bilciurilor, crearea de *generales curiae* de apel, cu de-

¹ Un rege de Salonic mort la Melfi, p. 1024. Se înseamnă și un cutremur la Constantinopol; p. 1026.

² P. 1004.

³ Cum dextrariis cum sellis et fraenis aureis et cum pannis sericis auro textis et cum innumeris aureis; p. 1016.

⁴ Lina de Siria, pp. 1030-1.

⁵ Per quas se ipsum et regnum suum Ungariae suae Imperatoris promittit subicere ditioni, dum modo per ipsum ab ipsis Tartaris... deferatur; p. 1046.

legat împărătesc, avînd în orașele mari patru delegați „din cei mai buni ai locului de bună credință și bună reputație și cari să nu fie în legătură cu părțile“¹, despre refacerea „studiului“ din Neapole, despre colonisări, despre aducerea de statui antice².

Pe lângă asemenea expuneri apar sărace acelea ale unui *Matteo Spinello* din *Giovenazzo*, pentru anii 1247-78.

XVI.

Cronici siciliene

Regatul de Neapole Genova și Pisa și-au avut întăile cronice urmate cu caracter național.

La Neapole scrie în veacul al XII-lea **Protospatariul Lupus**, plin de informații despre Bizanț³: autorul pare a considera pe împărăteasa din Constantinopol Teodora ca pe „regina“ lui. Multe știri despre Arabii din Nordul Africei se amestecă în această expunere îndreptată spre Orient.

Falcone de Benevent are și el date exacte despre Orient, ca despre moartea lui Samuil, Țarul bulgăresc, și despre răscoala din 1142 a lui Maniakes⁴, a lui Tornikios. Se dau și unele știri despre cruciata întâiu.

La **Gulielm Apulus** (*De rebus Normannorum*), un poet epic, știrile despre Bizanț nu lipsesc, ca acelea despre împăratul Mihail „epilepticus“ (Paflagonianul), iar în cartea a treia explicația poreclei Digenis dată împăratului martir Roman, „quia barba difurcis“: soarta lui e urmărită și până la oferta de căsătorie pe care șeful turc o face captivului său. Trebuie ispita lui Gocelin

¹ De melioribus terrae, bonae fidei et bonae opinionis, et qui non sint de parte; p. 1033. De aiurea, din orașe mici și castele, doi. Prelații sînt datori a lua parte. Sesiunile sînt de opt până la cinsprezece zile; p. 1034.

² P. 1050.

³ Și aici echivalența Ungari-Huni. La 1027 recuperarea bizantină se prezintă ca făcută „cum ingentibus copiis Russorum, Wandalorum, Turcorum, Bulgarorum, Brunchorum, Polonorum, Ma cedonum aliarumque nationum“. — Și cronica de la Cava are asemenea știri despre Bizanț. — Toate în Muratori.

⁴ V.: 1143. Longobardi super Idrontum ad captendum Maniaki, et non inveniunt eum eo quod transmeavit Bulgariae. — La 1144 lupta cu „Russi“ ai lui Monomah. La 1147 pomenirea Varegilor.

din partea dușmanilor nenorocitului Împărat pentru a-l duce până la orbirea de la Heracleia, după care se face călugăr. Șiretul Nichifor Botaniate apare ca sprijinit de Alexe Comnenul, despre ale cărui victorii asupra lui Basilakes și Bryennios se vorbește pe urmă.

Marea expediție normandă a lui Robert Guiscard pentru prentendentul bizantin Mihail e expusă pe urmă, cu luarea Bodonitzei („Bundicia“), cu trecerea pe la Vallona, cu asediul la Durazzo, unde falsul basileus e dus „între cîntări, în mulțime“ (*circumvallatus cantantibus ubique turbis*), pe cînd oamenii serioși rîd de acest bețiv, care a fost un păharnic, un *pincerna*, de rînd. Din Mesopotamia vine la Alexe un anume Vasile cu Turci arcași. După moartea lui Constantin cel depus (*regni spoliatus honore*), Robert se retrage la *Divalus* (Diavoli). Pe urmă se dau lupte la lanina. Grecii se apără cu cară contra cavaleriei lui Boemund. În continuarea hostilităților e vorba de Salonic (*Salonichiu*), de glorioasă (*nomine clara*) Larisa, unde se zvonia că e ascuns tesaurul imperial; nici pomenirea Tesalianului Ahile nu se uită cu prilejul biruinții Bizantinilor. Se presintă blocarea Împăratului, rămas fără provizii, pe cînd Boemund e la Valona (*Ebellona*) și Brieniu, la Castoria. La urmă, Alexe merge la Constantinopol, lăsînd cea mai mare parte din trupe la Durazzo.

Cum Venețienii sînt amestecați în aceste lupte, iată o descriere contemporană a cetății lor: „Nimeni nu poate trece fără luntre de la o casă la alta. Locuiesc tot în ape, și nu e neam mai viteaz la războiul maritim și la conducerea vaselor pe valuri“:

Nec ab aedibus alter ad aedes
 Alterius transire potest nisi luntre vehatur:
 Semper aquis habitant, gens nulla valentior ista
 Aequoreis bellis ratiumque per aquora ducti.

Normanzii cari păstrau castelul de la Durazzo și-și întăreau flota reapar în primăvară, merg la Corfû; apoi în toamnă Robert gătește o sută douăzeci de vase la Brindisi.

Venețienii sînt bătuți, asediul la Corfû desfăcut. Iarna se va pe trece la Bodonitza. Dar iată ciurma, și Boemund, bolnav, pleacă; și Robert se va îmbolnăvi, după ce s'a dat ordin de atac la Cefalonia, și moartea ducelui împrăștie trupele.

XVII.

Alte cronici siciliene

Nicolae de Jamsilla e istoricul lui Frederic al II-lea.

Cărturar în sensul unei „prime Renașteri“ care precede simțitor epoca numită de obicei astfel, el vede în regele său normand, care, dacă e și Impărat, aceasta trebuie să se înțeleagă în vechiul sens roman, cum e reprezentat Frederic pe monedele lui, tot cărturarul. Acel care zidește cetățile Augusta și Heraclia, scrie în bună latinească un manual pentru păsărari, *De natura et cura avium*, care e, de altfel, mai mult o serie de învățături, culese dintr-o lungă experiență. Scriitorul însuși dă etimologii ca a numelui lui Manfred, fiul bastard al Impăratului, semnaleză în cale pe astrologi. Il interesează, pe lângă drama acestui suflet zbuciumat, pe care o presintă mișcător, pe lângă tragicele incidente ale carierei scurte a blondului Conradin, tăiat după înfrângerea de Carol de Anjou, ca un „trădător“ ordinar pe marginea Mării la Neapole, lucruri care nu intră de obicei în cercul de viziune al vremii lui. Roma cu bisericile ei: Lateranul, Sf. Paul, Sf. Sava, Sf. Vlasie de pe Aventin, Sfântul Vasile, Sf. Sabina, rătăcirea turmelor în Dalmația supt bătaia aspră a vântului de Nord, Bora.

Un **istoric anonim al Siciliei**, care scrie până la 1282, începe de departe. Aflăm la dânsul știri despre luptele răscolatului Maniakes, despre ciocnirile dintre Normanzii chemați în ajutor și *Venthavetus*, „cu mulți Arabi și Africani“, cari sînt întrebuițați și de anume orășeni contra cavalerilor francesi răsăriți pe acest pământ străin. Apar comandanții bizantini ai momentului mării prefaceri, ca acel „Ageraces“ care, în zilele Impăratului Diogene, apără Bari și aduce din Constantinopol o flotă de ajutor. Unui „Archerius, dux Baiensium“, îi scrie cutare Normand, ajuns la Imperialii din Bizanț duce la Corint¹. Vedem cum cad pe rând Bari, Palermul. Dar, pe căud Gisulf, prințul de Salern, în luptă cu burgheșii din Amalfi, se dă lui Guiscard, Africanii vin în Calabria, pentru a lua robi, apoi, în anul următor, la Maceria.

Expediția contra Bizantinilor e presintată și aici pe larg, cu multe amănunte inedite: *Anglicii*, Varegii, la Durazzo, unde fugarii se adăpostesc în biserica Sf. Nicolae, aceiași „Anglicii“, în număr de

¹ Gerolinus quidam normannigena, dux Corinthiorum; ed. Muratori, p. 764.

300, la Castoria, unde capitulează; Boemund pătrunde până la „Arsen“, care e Larisa și cîștigă lingă oraș biruința lui asupra lui Alexe. Se presintă și cucerirea Siciliei de Roger, căutîndu-se cu acest prilej și cutare urmașă a lui Carol-cel-Mare¹. Sfirșitul e slab și se pomenește și o cronică după care e compilată povestirea.²

Salla Malaspina, istoricul lucrurilor siciliene între 1250 și 1276, este și el cărturarul care caută lucruri în legătură cu pregătirea lui. Va lăuda la Manfred învățătura, va urmări astrologii, la Curtea lui Frederic al II-lea și aiurea, va adăugi înflorituri la povestirea lui Jamsilla despre zbuiciumul dureros al marelui Impărat, va descrie amănunțit arcurile de triumf ridicate la Roma după catastrofa Hohenstaufenilor.

Îl interesează însă și evul mediu: va lăuda pe aceia cari, învingători, cruță viața învinșilor³. Se descriu serbările pentru primirea între cavaleri a fiilor regelui Carol. De aceia se va opri asupra expediției lui Ludovic al IX-lea, adecă, în fond, întrebunțîndu-se naiva pietate a sîntului rege, expediția biruitorului Carol de Anjou, Suveran al Celor Două Sicilii, la Tunis. Stăpînitorul arab de acolo e presîntat ca un tributar al lui Carol, care plătia pentru voia de a călători pe Mare, dar uitase de trei ani de zile datoria lui. Pare a admite conduita lui Carol față de Templieri și de Hospitalieri, cărora, pentru neplata vămii, li confiscă vase cu provisii. Nu se indignează de măsura aceluiași rege de a sili pe țerani să-i ție animalele. Un fel de patriotism local se simte atunci când afirmă superioritatea Italianilor față de Francesi în ce privește apărarea cetăților⁴.

Memorialul din Reggio între 1154 și 1080 e mai ales prețios pentru cruciata de la Damietta, la care a asistat de sigur autorul. Și rostul întregii povestiri se ține de actele cruciatei din secolul al XIII-lea în Spania și aiurea, dîndu-se și o scrisoare a Patriarhului Robert de Ierusalim⁵, în care se vede ruina așezărilor

¹ P. 77.

² Prout continetur in chronica; pp. 777-8.

³ Honesti mores pugnantium, qui prostratis et captis sibi invicem parcere didicerunt; ed. Muratori, p. 847.

⁴ P. 822.

⁵ P. 1113.

creștine de acolo, până într'atîta încît, fiind uciși 312 Templieri cu 324 turcopolii, 325 Ioaniți cu alți 324 turcopolii, la Teutoni perind 400 de frați, nu mai rămîn în casă decît doar trei păzitori; la Sf. Lazăr, „cavalerii, leproși, sănătoși“, au fost uciși cu toți¹. De toți s'au prăpădit 16.000 de „Franci, și atîția alții de nu li se poate spune numărul“².

Ni putem închipui că un suflet pios ca acesta nu va pierde prilejul de a descrie. Vedem pe Ludovic cel Sfînt în agonie, rugându-se pentru popor și rostind cu evlavie ultimele lui rugăciuni: *Esto, Domine, plebi tuae sanctificator et custos și Introibo in domum tuam, adorabo ad Templum Sanctum tuum et confitebor nomini tuo, Domine*. Vîntul aduce asupra cruciaților însetoșați nisipul pus anume de asediați în fața lor. La urmă, se încheie pacea, cu liberarea captivilor, admiterea serviciului divin al Predicatorilor și Minorilor, libertatea de a se boteza individual pentru Musulmani, restituirea cheltuielilor și tribut la Palermo. În aceste condiții, de relativă biruință se împrăstie și armata care visase „nu numai a supune Pămîntul Sfînt, ci tot *saracenișmul*“³. Legatul moare, și regele Navarei, care venise bolnav, se stînge în Sicilia. La Reggio sosește noul Suveran francez, Filip, care aduce într'un sicriș plin de aromate oasele sfîntului său tată, care se pun lângă altar în capela episcopului, între lumînări aprinse⁴.

Peste evenimente din Bologna, cu interesanta „societate a Justiției“, care-și are soldații, și peste moartea frumosului fiu al lui Frederic al II-lea Enzo, de atîția ani captiv al orașului, care, la îngropare, îi face cele mai mari onoruri⁵, se ajunge la oferte

¹ De domo S. Lazari milites, leprosi et sani, omnes fuerunt occisi.

² Et tantus numerus aliorum qui pro Christo sanguinem proprium effuderunt, quod quasi sine numero possunt enarrari.

³ Quod non solum Terram Sanctam, sed etiam totum Saracenum subjugare debuissent; p. 1131.

⁴ Et hospitatus fuit cum exercitu suo in civitate et super palatium d. episcopi, et posita fuit dicta capsula iuxta altare Sanctae Helenae, ubi erat corpus praedicti regis, et semper ardebant cerei accensi magni ante dictam capsam; n. 1130. In una capsula conditum cum aromatibus... et in una alia capsula portabant Tristanum fratrem suum [Philippi]; p. 1132.

⁵ Quaedam societas quae vocabatur Societas Iustitiae et erat valde magna societas de bonis et melioribus de populo dictae civitatis et posuerunt 80 de militibus in confinio propter bonum statum Bononiae.. Et fecit commune Bononiae cum balsamari, et fecerunt commune et homines Bononiae ad mortem suam ei magnam honorem.

de botez ale Tatarilor la congresul de la Lyon, cînd Constantinopolul Paleologilor se temea de un atac al lui Carol de Anjou și mergea foarte departe pe calea unirii Bisericii¹. Ceva despre luptele între Neapole și Sicilia nă vădită de Aragonesi. Despre fiul său prins, Carol de Anjou spune: „cine a pierdut un nebun sau un prostănac să creadă că n'a pierdut nimic“². Bucuria cronicarului e mare cînd poate vorbi de ridicarea „fiului regelui mort al Tatarilor“, de uciderea unchiului său care ținea tronul, de amenințarea către Sudanul Egiptului că-l omoară dacă nu fuge în valea Nilului, de dorința lui de a veni la Ierusalim de Sîmbăta Patimilor și, dacă va vedea în adevăr coborîndu-se focul din cer, să ucidă pe toți „Agarenii“, de întrebuițarea în luptele lui a Georgienilor și a „celorlalți creștini“, de crucea pusă pe steagurile și armele lui, de moneda tătărească pe care ar fi Sfîntul Mormînt și inscripția „În numele Tatălui și al Fiului și al Sfîntului Duh“³.

La urmă știri despre un fals Frederic al II-lea și despre legăturile Casei de Montferrat cu Paleologul din Constantinopol, care-și însoară fiul cu fata marchisului Gulielm, acesta căpătînd multe mîi de „bisanti“ și 500 de soldați cu plată. Vedem la 1285 încă Tatarii prădînd în Ungaria⁴.

XVIII.

O cronică anonimă siciliană. — Nicolae Speciale

Un **anonim** sicilian, care scrie istoria insulei de la 1328, începe cu Menelau și Elena pentru ca, răpede, să ajungă la revolta lui Maniakes, al cărui fiu chiamă pe Saracini din Tunis și de aiurea, în Iulie 827. Tot cu aceeași grabă, de la întâia apariție a Normanzilor se ajunge la Frederic al II-lea, la legăturile Angevinilor din Neapole cu Aragonesii din Sicilia, la căsătoria (1317) fiicei lui Frederic al II-lea, Constanța, cu regele Ciprului⁵ și la trecerea

¹ Et eodem anno coram Papa et cardinalibus in consistorio lectae fuerunt litterae quod Paliologus in Constantina urbe ex Graecis fecerat Papam et cardinales; p. 1151.

² Qui stultum seu follum amittit se nihil extimat amisisse; p. 1158.

³ P. 1158.

⁴ Item eodem millesimo et anno Tartari intraverunt in regno Ungariae et interfecerunt multos religiosos et sanctimoniales personas; p. 1167.

⁵ P. 864. ed. Muratori.

prin Palermo, la 5 Septembrie 1315, a surorii lui Henric, regele Ciprului, Maria, care merge să iea pe Iacob, regele Aragonului¹. Se urmăresc în special regii sicilieni până la acel Petru, din 1322, care iea pe Elisabeta de Carintia. Se dau și documente ca scrisoarea, din 1326, a împăratului Ludovic de Bavaria. Pe scriitor îl interesează și mișcarea republicană de la Roma, cu cei cizzeci și doi de aleși ai poporului roman: *omnes consules artis totusque populus romanus*².

Nicolae Specialis se interesează numai de câțiva ani pe cari i-a trăit și el, de la 1282 la 1287. E un om foarte învățat, care citează pe Virgiliu, pe Ovidiu, pe Lucan, dar și pe Orosiu și pe Isidor de Sevilla, și poate vorbi de Tarquiniu.

E povestitorul Vesperelor Siciliene, cumpănitei răsunări contra Francesilor, provocată de oarecare libertăți ale lor față de femei, — ceia ce se înfățișează în chipul cel mai drastic³. Astfel se distrage flota pregătită de Carol de Anjou contra Grecilor și adversarul lui, Petru de Aragon, se servește de acei infanteriști, *Almagovarii*, cari vor juca un mare și bizar rol în istorie⁴.

Vom avea isprăvile, cunoscute așa de bine și din opera catalană a lui Ramón Muntaner⁵, ale lui Roger de Loria. El iea Gerbe, insula „bogată în fructul palmierilor și în ulei”. Pe când regele Iacob ajută cu cincisprezece vase pe asediații de la Akkon, Roger, care, cu năimiții săi, lucrează pe cont propriu, duce șeisprezece alte vase contra păgânilor, la „Tolometta”. Urmează atacul contra Angevinilor, cu douăzeci de galere. După ce se înfrânge Guillaume Estendard, Roger merge contra „Romaniei”, la Corfû, Monembasia, Chios, Modon, Navarino, biruind acolo, la *Zonco* al Venețienilor, *Junch* al Catalanilor, pe „Moreani”, două sute de călăreți ieșiți din ascunzătoare⁶. Prințul Ahai îl chiamă la Klarentza, unde

¹ P. 882. Stă două zile acolo. Și despre ajutorul cerut de Armeni; p. 902.

² P. 900 și urm.

³ *Temerarius ilam in utero titillavit*; ed. Muratori, p. 925.

⁴ *Pedites quos almugaveros vocant*; p. 937.

⁵ *V. Revue historique du Sud-Est européen* pe 1928. Muntaner e și citat la paginile 1051-2.

⁶ *Maxime Tolomettam, quae posita est in sinu litoreo, quem Gulfum Tini vocant*; p. 958.

⁷ *Insules Romaniae, Curfo scilicet, Malvasiam et Chion, quae sola masticem gignit... Portus quem vulgo de Juncis vocant... Moreani cedunt*; p. 959-60.

liberează pe bani prizonierii. Îl vedem pe norocosul aventurier mergând pentru câştig la lupta contra Turcilor pentru împăratul bizantin: el va lua pe fata împăratului și va fi megaduce¹.

N. Iorga.

CIVILISAȚIA ILIRICĂ

În anevoioasa cercetare a originilor neamului nostru, căminarea în limitele orizontului relativ restrâns al teritoriului anticei Dacii nu ne poate duce la cele mai satisfăcătoare rezultate. Din potrivă, prin lărgirea câmpului de vedere o sumă de probleme, care aliminteri ar fi constituit o continuă pricină de controverse insolubile, își capătă o naturală deslegare. Azi e stabilit că poporul român din stînga Dunării e, din punctul de vedere al esenței sale latine, o insulă salvată de împrejurări geografice și istorice, dintr-o mult mai mare unitate provincială romană din centrul și Sud-Estul Europei, inocată în valurile migrațiilor slave de la începutul evului mediu². Această unitate, distinctă de celelalte diviziuni de fapt ale Imperiului și caracterisată prin anumite particularități ale romanismului său popular, se numea *Illyricum* și ea atare intra chiar în mentalitatea administrativă a Imperiului, precum se vede din „vămile Iliricului” (*portorium Illyrici*), circumscripție fiscală care cuprindea toate provinciile de-a lungul Adriaticei și de-a lungul Dunării de la izvor până la vărsare, inclusiv Dacia. Romanisarea Daciei și a Moesiilor de populație getică s'a făcut atât înainte cât și după cucerire, prin mijlocirea acestor provincii care, în cea mai mare parte, aveau ca basă etnică pe străvechii Iliri. La sfîrșitul lumii antice, Ilirii și Dacii, alit de diferiți lingvistic și etnografic între ei în vremurile de independență, erau complet contopiți prin desnaționalizarea într-o același romanism unic de la Adriatica până la Nistru. În această Tusiune era natural ca să aibă o

¹ La urmă răscoala insulelor Gerbe și „Cherchinae”.

² N. Iorga, *Les Latins d'Orient*, Paris 1921, passim; V. Pârvan, *Sulle origini della civiltà romana*, Roma 1922 (L'Europa orientale, II, 4-5), p. 264; id., *Dacia*, § V: *The Carpatho-Danubians and the Romans*, passim, Oxford 1928 (operă postumă, care va apărea în curînd).

covârșitoare însemnată contribuțiunea adusă de provinciile de origine ilirică, ele fiind de o romanitate mult mai veche, romanitate ale cărei caractere particulare erau, firește, determinate în cea mai mare parte de elementul indigen iliric supus altă dată de Romani.

Dar legăturile istorice noastre cu vechii Iliri pot fi privite și dintr'un punct de vedere mai direct, situat înăuntru în vremuri preromane. Între antica Dacie și Iliria, cu toate profundele diferențe etnografice, existau totuși foarte multe afinități în ce privește civilizația. În afară de unitatea de nivel cultural a întregului Sud-Est european iliro-trac, între Geți și Iliri constatăm multe potriviri de forme și de inspirații artistice, produse fie prin întrepătrunderi reciproce, fie prin influențe ale acelorași focare de civilizație din Egeea, din Italia sau din Europa centrală alpino-celtică. Oricare ar fi deosebirea etnice dintre oameni, formele de viață economică și spirituală li unesc, atunci când la aceasta contribuiesc factorii geografici și împrejurările istorice, așa precum a fost cazul între Iliri și Daci.

În concluzia monumentalei sale *Gelica*, mult regretatul meu profesor, Vasile Pârvan, stabilește cum prin mijlocirea popoarelor din Europa central-danubiană, printre care Ilirii constituiau elementul cel mai vechiu și cel mai numeros, romanizarea prin cultură a Dacilor era pregătită încă de la anul 1000 anterior erei noastre, printr'o orientare a acestora încă de atunci către Occidentul, din care li veniau tocmai acele elemente italice și celtece ce stăteau și la baza romanismului de mai târziu.

Încheierea neuitatului întemeietor al protoistoriei noastre naționale dă în cuvinte sobre o magistrală orientare tuturor celor care de acum înainte au a se ocupa cu problema originilor noastre: „Pentru a înțelege nașterea, dezvoltarea și persistența romanismului danubian, trebuie să cunoaștem înainte de orice protoistoria Europei centrale și carpafo-balcanice în mileniul întâiu a. Chr.”¹

Din această protoistorie central-europeana și carpafo-balca-

¹ V. Pârvan, *Gelica*, București 1926, p. 724

nică fac parte și studiile privitoare la Iliri, atît de importante pentru înțelegerea propriei noastre istorii străvechi.

Înainte de a examina ceea ce numim *civilizațiune ilirică*, cu un termen pur arheologic (care exclude din capul locului orice sens de superioritate sau de inferioritate, fiind vorba numai de denumirea stadiului de cultură materială a poporului iliric la o epocă anumită), e nevoie să lămurim trei chestiuni: *a precisării teritoriului* pe care se manifestă caracterele acestei civilizații, *a limitării ei în timp* și *a documentelor* cu ajutorul cărora o putem cunoaște.

Teritorial, neamurile ilirice ocupau întreaga Europă centrală între Dunăre, Morava, Marea Ionică, Apenini și Alpi. Adriatica era un lac iliric străbătut continuu de faimoasele luntre ale piraților liburni și ardiai și strîns între maluri populate de *Enchelei*, *Taulanți*, *Ardiaii*, *Dalmați*, *Liburni*, *Iapozii*, și *Istri* (pe malul oriental) și de *Veneți*, de *Liburnii Picenici*, de *Iapizi* și de *Mesapii* (pe termenul apeninic). În Peninsula Balcanică, Epirul, Macedonia, Peonia, Dardania și partea occidentală a Moesiei Superioare aveau un mare procent de veche populație ilirică. Croația, Bosnia și Herțegovina de azi constituiau patria celor mai caracteristici dintre Iliri. Iliri de asemenea erau *Pannonii*, cari ocupau fertilele văi ale Savei și ale Dravei și toată partea apuseană a Ungariei de azi până la Dunăre. Și tot Iliri erau *Noricii* și ceilalți locuitori ai Alpilor orientali. O unitate politică între locuitorii tuturor acestor regiuni n'a existat niciodată. Doar afinități lingvistice și etnografice îi uniau sub numele comun de *Illyri*.

Pe un spațiu atît de întins, de o constituție geografică atît de variată era natural ca diferențele între diversele grupuri de seminții ilirice să fi devenit tot mai mari în decursul vremurilor și sub influența vicisitudinilor istorice. Astfel, aruncînd o privire asupra acestor grupuri ilirice în preajma cuceririi lor succesive de către Romani, constatăm că Iapigii și Mesapii din Italia meridională, după o covârșitoare elenizare spirituală se confundă etnografic din ce în ce mai mult în cetele Samniților coboriți în țările lor. Liburnii din Picenum sînt pe vremea lui Plinius reduși la un singur oraș pe termenul Adriaticii.

*Truentum*¹. Venetii, patrunși de mult de elemente italice, decad din toate punctele de vedere supt loviturile invasiilor celice. Noricii sînt în cea mai mare parte coplesii de aceleași invasiuni, care fac să se resimtă de influența lor întreaga Pannonie și toata valea Dunării până dincolo de Dacia. Ilirii meridionali din Balcani, desnaționalizați de superioritatea culturală elenă și macedonică ori de cea etnografică tracică, se restrîng în preajma Adriaticii, pe teritoriul Albaniei și Muntenegrului de azi.

Tuturor acestor diferențieri li corespund în cursul epocii de fier și profunde deosebiri de civilizație. *Lupigia* și *Mesapia* constituiesc o periferie a superioarei culturi elene din Egeia. *Venetia*, predestinată a fi în toate vremurile factor de cultură, își are în epoca villanoviana o civilizație proprie, derivată din elemente elenice de import. *Noricul*, cu vestia necropolă de la Hallstatt, dăruiește de asemeni Europei barbare prima civilizație a fierului, după ce a împrumutat din plin elementele culturii venele și ale celei villanoviene. *Pannonia* continuând a dezvolta produsele splendorii culturi carpato-danubiene din epoca de bronz, primește puternice influențe veneto-villanoviene, hallstattiene, și chiar orientale scitice, spre a se topi mai târziu, ca și *Noricul* hallstattian, în uniformitatea civilizației Latene, adusă de Celți.

În mijlocul tuturor acestor prefaceri ale lumii ilirice în primul mileniu înainte de Hristos, o singură regiune rămîne mai izolată, mai refractară influențelor exterioare, mai credincioasă caracterelor rasei: este Iliria propriu-zisă, constituită din masivul dinaric, care, în șiruri longitudinale, paralele, mergînd de la Alpii orientali pînă la Pind, se strînge între țărmul Adriaticii de o parte și între văile Savei, Moravei și Vardarului de alta. Aceasta țară fragmentată în nenumărate văi carstice izolate, străbătută de drumuri puține și anevoioase, locuită de triburi tărîmițite, mîndre de tradițiile și de autonomiile lor locale, își păstrează totuși, etnografic și spiritual, un caracter unitar, atît din cauza influenței egale a acelorași factori naturali, cit și din pricina posibilei centrate situate între cele mai mari drumuri ale Euro-

¹ *Historia naturalis*, III, 110.

pei sud-estice: *drumul Adriaticei*, străveche cale a comerțului de chihlimbar preistoric și a circulației elementelor de civilizație din Orientul egeo-elenic; *drumul Saveli*, axă de răspândire spre Orient a civilizației italice din prima epocă de fier, a celei contemporane hallstattiene și a celei mai târzii celtice și care singura ar putea explica toată problema romanității noastre; apoi *drumul Moravei și Vardarului* unica linie directă între lumea egeică și cea central-europeană și în sfârșit drumul de uscat dintre Italia și Orient, devenit în vremea romană *via Egratia*.

Din punctul de vedere al civilizației, această regiune, care corespunde azi Bosniei, Herțegovinei, Croației, Dalmației, Muntenegrului, Albaniei și Serbiei occidentale, își are caracterele ei specifice pe care ne propunem a le analiza în cele ce urmează. Așa că prin *civilizație ilirică* înțelegem numai pe aceea referitoare la acest teritoriu, excluzând Istria, care, deși e de același caracter geografic și etnografic, prezintă totuși un aspect cultural diferit, efect, în antichitate ea și azi, al unei mai directe și mai predominante influențe italice.

În ce privește limitele de timp, între care trebuie să considerăm civilizația ilirică, ne lovim de la primul pas de problema foarte importantă, departe încă de a fi deslegată, a originii Ilirilor: dacă sînt autohtoni sau dacă sînt veniți din altă parte și în acest ultim caz de unde anume și cînd au venit. De aceea, lăsînd la o parte pentru moment discuția asupra datelor acestei probleme, trebuie să ne mărginim a folosi în prima linie elementele arheologice, cunoscute, ale teritoriului iliric fixat mai sus. Cele d'întăiu știți sigure, de caracter istoric sau quasi, despre Iliri ca locuind aici, le avem prin secolele 8-7 înainte de Hristos, în orice caz nu prea mult după anul 1000. Acestei vremi corespunde arheologic, în aceeași regiune, epoca de fier, caracterisată prin industria respectivului metal și printr'o civilizație deosebită, în elementele sale principale, de civilizațiile specifice epocilor anterioare, din care însă derivă prin firească evoluție. Începutul acestei civilizații coincide cu introducerea fierului în Europa, care în unele părți din jurul Adriaticei cu drumuri mai accesibile apare mai de vreme, iar în altele, cu o poziție geografică mai izolată, se ivește mai

Iliriu. În orice caz, după știrile arheologice de până acum putem vorbi de anul 900 înainte de Hristos ca data cea mai veche a introducerii acestui metal în țările dintre Sava și Adriatică și prin urmare ca dată inițială a civilizației respective. Cum însă mai înainte de anul 1000 trebuie să presupunem pe Iliri ca locuind în regiunile sud-est europene, unde-i găsim puține secole după această dată, având în vedere constatățile arheologice și filologice și chiar unele indicații istorice indirecte, putem în chip sigur atribui acestui popor, de la început până la sfârșit, civilizația care formează obiectul prezentei comunicări. Nu ne ocupăm aici și de civilizația mai veche a bronzului, dintre Sava și Adriatică, de oare ce, numai sfârșitul ei poate fi pus până acum în chip sigur în legătură cu Ilirii, începuturile ei rămânând încă a fi lămurite chiar din punctul de vedere pur arheologic.

Cât despre sfârșitul civilizației ilirice, el este foarte precis marcat prin stabilirea Romanilor în țările muntoase de la Răsăritul Adriaticei, culminând prin transformarea acestor țeri într-o provincie romană la sfârșitul secolului I-ii înainte de Hristos.

Avem astfel a considera civilizația ilirică *in limitele epocii de fier din Iliria*, adică între anul 900 înainte de Hristos și începutul erei noastre. Acestei civilizații îi vom aplica, convențional și în linii generale, aceleași divisiuni în două mari părți: epoca I de fier sau *epoca Hallstatt* (900-500 înainte de Hristos) și epoca a II-a de fier sau *epoca Latène*, (500-1 înainte de Hristos). Întocmai ca și în celelalte țeri ale Europei centrale, de și, spre deosebire de acelea, în Iliria, acestor două divisiuni nu li corespund și două civilizații deosebite, caracterul civilizației ilirice a fierului fiind cronologic mult mai unitar.

Documentele cu ajutorul cărora putem să cunoaștem civilizația Ilirilor sînt cele istorice și cele arheologice. Dintre acestea, cele din urmă sînt, de sigur, nu numai cele mai numeroase și cele mai clare, dar și cele mai importante, un obiect arheologic fiind prin excelență un document referitor la civilizație. Izvoarele istorice privitoare la cultura Ilirilor sînt rare, puțin precise și adesea fantastice. O folosire a lor nu se poate face decît în al doilea rînd și numai în lumina faptelor arheolo-

gice, care trebuie să primeze, fiind mult mai numeroase, și de o realitate și de o claritate indiscutabile.

Arheologia ilirică își are, ca pretutindeni, începuturi timide și diletantice. Dalmația e cea d'întăiu țară de origine ilirică, în care găsim cele mai vechi informațiuni asupra monumentelor pre- și protoistorice. E vorba de diferitele însemnări de călătorii ale cărturarilor italieni sau localnicii, începînd din veacul al XVII-lea, demne însă de a fi menționate numai prin vechimea lor. La 1876 tot Dalmația dă cea d'întăiu o revistă de arheologie ilirică, preocupată mai mult de partea romană și mai nouă locală. Este *Bullettino di archeologia e storia dalmata* de la Spalato, transformat acum după războiu într'un *Vjesnik* de limbă croată. Intrebuițarea exclusivă a aceleiași limbi slave îngreuiază cercetarea din partea străinilor și a importantului *Vjesnik* de la Zagreb, înființat la 1879, precum și a interesantului *Storinar* de la Belgrad, apărut prima dată la 1883. Dintre toate aceste țări însă, numai în Croația s'au făcut mai multe cercetări arheologice privilegiate la subiectul nostru. Cităm săpăturile celebrei necropole de la *Prozor lângă Oločac* și cele făcute la *Krupac* și la *Široka Kula*. În Dalmația s'au făcut explorări izolate la *Postranje*, în insula *Brazza*, la *Stagno lângă Ragusa* și în importanta necropolă de la *Nona lângă Zara*. În vechiul regat al Serbiei nu putem face nicio mențiune remarcabilă asupra acestui domeniu.

Momentul cînd încep a înflori cu adevărat cercetările arheologice ilirice, e marcat de ocuparea Bosniei și Herțegovinei de către Austria la 1878, eveniment atît de funest pentru pacea de mai tîrziu a Europei, dar care, totuși, trebuie să se recunoască, a introdus solid binefacerile civilizației în regiuni care abînterî ar fi rămas multă vreme într'un stadiu de inapoiere balcanică. Din activitatea depusă metodic și cu mari sforțări de către fostul Imperiu pentru punerea în valoare a acestor teritorii, face parte și o întregă ofensivă științifică, întreprinsă sistematic și susținută cu cheltuieli formidabile. Un important și bogat muzeu regional se organizează la Sarajevo, cu un voluminos buletin anual tipărit în condițiunile cele mai bune, intitulat *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, sub direcțiunea lui Hoernes, vestitul ar-

cheolog vienes, mort în 1917. Pentru informarea localnicilor aceleași rezultate din *Mitteilungen* se publicară paralel și într-o revistă croată, *Glasnik*. Cea mai însemnată parte din această admirabilă activitate, o avu archeologia. Se începură săpături de o importanță capitală în celebra stațiune neolitică de la *Butmir*, se desfunderă mii de tumuli ilirici în regiunea *Glasinac*, regiune care, din cauza caracteristicilor tipuri de obiecte găsite în movilele ei, a dat numele său întregii civilizații ilirice studiate în prezenta comunicare. În fața rezultatelor surprinzătoare ale acestor prime săpături se convoacă în 1895 un congres la *Sarajevo*, la care se adună cei mai de frunte specialiști europeni: *Pigorini*, *Hoernes*, *Montelius*, *De Mortillet*, *Satomon Reinach*, *Munro*, *Heiertli*, *Hampel*, *Ranke*, *Virchow*, etc., și la care s'au desbătut chestiuni de o importanță principală în legătură cu civilizația Ilirilor. După congres, săpăturile se continuară cu mai multă ardore peste tot întinsul Bosniei. Cităm numai pe cele mai importante făcute la *Glasinac*, *Jezerine*, *Sanskimost*, *Donja Dolina*, *Ribić*, *Gorica*, *Sobunar*, *Čungar*, etc. Mulțămită rezultatelor acestor săpături, executate în cea mai mare parte prin munca lui *Radimsky*, *Fiala*, *Truhelka* și *Čurčić*, avem azi un considerabil număr de date, din care ne putem face o suficientă idee asupra liniilor principale ce caracterizează cultura ilirică. Păcat numai că această bogăție de știri nu o avem și pentru alte regiuni ale vechii Ilirii. Prea puțin cunoaștem din *Herțegovina* orientală și din *Serbia*, din *Dalmația* și din *Croația* și aproape nimic din *Muntenegro* și din regiunile muntoase din vecinătate. Iar războiul, cu consecințele lui, a întrerupt și activitatea austriacă de la *Sarajevo*. Să sperăm că noul Stat iugoslav, întocmit pe mai drepte baze politice și deci cu posibilitățile unei dezvoltări mai liniștite și mai îndelungate, va găsi mijloacele să o continue.

În regiunile de Sud ale Iliriei, în *Albania* și *Macedonia* occidentală, cercetările archeologice sînt încă în faza începuturilor. Abia avem cîteva informații adunate de diferiții călători streini, printre cari numai cîteva au stăruit ceva mai mult asupra diferitelor monumente antice întîlnite, fie din diletantism, fie mai rare ori din preocupări de specialitate. Printre ei cităm în primul rînd pe Englezul *Evans*, pe Germanul *Träger*, pe

Austriacii Ippen și Nopcsa și pe Francesul Degrand. În timpul războiului cercetările în aceste regiuni au fost mai favorisate, întâmplarea ducând prin partea locului pe diferiții învățați asociați celor două tabere adverse. Unii dintre ei au continuat cercetările și după războiu, cum e cazul cu Casson, autorul unei recente sintese despre *Macedonia, Thrace and Illyria*. De asemeni cercetări fundamentale au fost făcute în anii din urmă de Biagio Pace și Luigi Ugolini, acesta din urmă publicându-le într'un frumos volum, *Albania antica*. Acum, atenția asupra antichităților albanese a savanților francezi și italieni, cari scot și o luxoasă revistă, *Albania*, ni îndreptățește nădejdile pe care le nutrim cu privire la o activitate mai febrilă archeologică în acest colț de țară, care singurul mai adăpostește azi un rest din populația ilirică, atât de răspândită în Europa acum două milenii.

Elementele archeologice ale studierii unei civilizațiuni sînt două: *studiul monumentelor în care s'au făcut descoperiri și tipologia obiectelor descoperite*.

La primul element se referă *stațiunile, necropolele și depozitele* (adecă acele descoperiri întâmplătoare numite popular „comori”). Lăsând la o parte depozitele, care numai prin obiectele conținute prezintă o importanță pentru noi, alințieri situația și răspîndirea lor fiind mai mult un rezultat al întâmplării, ne vom ocupa aici numai de stațiuni și de necropole.

Așezările ilirice sînt în cea mai mare parte de tipul *castellieri*-lor din Istria, adecă situate pe înălțimi greu accesibile cu părăți rîpoși, asămănătoare diverselor „celățui” ori „grădiști” preistorice de la noi și din restul Europei, dar caracterisate printr'o și mai deosebită accentuare a calităților fortificative naturale sau artificiale. Aspectul deosebit și impunător al castelliierilor ilirici (numiți *gradina* sau *gradac* în regiunile cu actuală populație slavă) față de celelalte stațiuni similare din Europa, se datorește în primul rînd condițiilor geografice din Istria și din Iliria dinarică, țeri carstice, cu munți calcaroși, săraci în apă, cu părăți abrupti de doline, cu stînci isolate și greu accesibile.

Castelliierii ilirici sînt foarte numeroși, dar pușini dintre

ei au fost săpați. Cităm pe cei de la *Sobunar*, *Debelo Brdo* și *Cungar*. Săpăturile săvârșite, aici au soluționat problema desbătută într-o vreme asupra rostului și vechimii acestor înălțimi fortificate. Numeroasele urme de locuințe, resturi de animale, obiecte domestice, hîrburi de vase, găsite în straturi, au stabilit că e vorba de așezări omenești întărite, în genere cu același fel de viață care până azi se perpetuează printr-o tradiție preistorică repusă în valoare în evul mediu, în Italia peninsulară, unde multe orașele stau aninate pe munți izolați și cu urcușuri grele. Ca și în alte țeri, acest fel de așezări apare în neolitic și continuă până în primele vremuri istorice. Cele mai multe sînt din epoca de fier, cînd probabil națiunea ilirică era destul de numeroasă și, de sigur, luptele dintre nenumăratele triburi, în care se împărția, erau foarte dese. După cucerirea romană, castellerii sînt părăsiți pentru totdeauna, acești noi stăpînitori venind pe de o parte cu un nou sistem de întărire, castrul permanent sau provisoriu, care aproape neglija condițiile terenului, iar, pe de altă parte, instaurînd o lungă epocă de pace și de civilizație, care făcea inutile calitățile strategice ale unei așezări.

Densitatea castellerilor în anumite regiuni e rezultatul condițiilor geografice, în legătură fie cu încrucișările drumurilor importante, cum e cazul cu Ținutul *Glasinac*, fie cu fertilitatea solului, cu cantitatea și calitatea apei de băut (lucru important în carstil arid), fie cu posibilitățile de dezvoltare economică, cum e cazul la *Rakitno*, la *Bihac*, la *Biscepolje*, în regiunea *Glasinac-Sarajevo*, etc. S'a observat pe de altă parte că cei mai puternici castellieri, sînt situați în punctele strategice cele mai importante.

Castellerii sînt foarte variați în ce privește forma și dimensiunile, totdeauna adaptîndu-se la împrejurările topografice. Elementele artificiale ale fortificării lor sînt valurile făcute din pămînt simplu ori mai ales din bolovani înformi de piatră, de feturițe mărimi, neînchegați cu mortar și de forme destul de variate: circulare, semicirculare, poligonale, etc. Pe alocurea pietrele care constituiesc valul iau dimensiuni ciclopice, formînd ziduri impunătoare, ca în Grecia „pelasgică” sau în Italia preromană. Într'unii castellieri valurile erau de pămînt, întărite cu palisade de lemn, așa precum s'a constatat

și în țara noastră, la Tinosul. Cât de puternici erau castelliierii ilirici putem vedea din enormele efortări cu care au fost luați în stăpânire de către Romani în campaniile lor de cucerire descrise amănunțit de către autorii antici, în special de către Appianus¹.

În jumătatea a doua a epocii de fier, se întâlnește în Iliria, pe lângă numeroșii castelliieri de munte, și câteva așezări de caracter mai modest, situate pe înălțimi mai mici, în mijlocul câmpiilor de pe văile ceva mai largi. E cazul stațiunii de la *Sanskimost*, pe valea Sanei, centru înfloritor de viață economică și de industrie a Tierului în special, foarte bogat în resturi de viață omenească, dar cu elemente de apărare mai slabe în comparație cu castelliierii. Probabil că pentru aceasta erau de ajuns situația sa insulară și eventualele legături politice cu vr'un castelliier puternic din apropiere.

Nu lipsește din Iliria nici așezările aquatice similare celor palustre din epoca neolitică alpină, cu case de birne clădite pe pari înfipti în mijlocul râurilor. Aceste palafite, prin izolarea lor în mijlocul apelor, au un caracter defensiv foarte vizibil, dar care în epoca de fier nu mai corespunde sistemului de așezare iliric în genere. În această tardivă epocă ele se mai mențin numai în mic număr și numai în virtutea unei inerții tradiționale, ca niște martori singuratici ai altor vremuri. Din cele două importante stațiuni de acest fel săpate până acum în Iliria, cea de la *Ripač* lângă *Bihač* pe riul Una datează din neolitic și durează până în epoca de bronz și numai cea de la *Donja Dufina* pe Sava ține până spre sfârșitul epocii de fier. La Ripač, în epoca de bronz palafita e părăsită, iar ruinele ei, alcătuind împreună cu aluviunile râului o insulă, sînt ocupate din nou în epoca de fier și în cea romană, însă cu case de zid.

Între castelliieri, stațiuni joase de tip *Sanskimost* și palafite, nu e nicio deosebire de epocă sau de naționalitate a locuitorilor, ci numai de împrejurări geografice, castelliierii fiind așezări de munte, gorganul de la *Sanskimost* așezare de câmpie, iar palafitele așezări aquatice de origine mai veche, dar cu o existență prelungită și în vremuri mai noi. Caracterul ili-

¹ *De rebus Illyricis*, passim.

riei fiind eminentamente mundos, e firesc lucru ca cea mai mare parte din aşezările ei să aparţină tipului castellerilor, extrem de rare fiind exemplele celorlalte tipuri.

Prelungirea în timp a palafitelor din Ilirja, mai mult decât în orice parte a Europei, marchează un caracter fundamental al civilizaţiei ilirice: persistenţa în tradiţie, caracter ce se înfăşoară în toate manifestările respectivei civilizaţii. Castellerii puternic fortificaţi, mai puternic aproape ca nicăieri, de o inexpugnabilitate descurajatoare pentru inamic, sînt încă o icoană a poporului ilir, dîrz, războinic, conservativ, gelos de libertatea stîncilor lui, însuşiri ce se resfrîng şi asupra manifestărilor lui spirituale, după cum ne pot dovedi chiar probele arheologice.

Trecînd de la staţiuni la *necropole*, constatăm că acestea din urmă au exercitat o mulţime mai mare atracţie pentru explorările arheologice din vremurile noastre. Pricina constă în faptul că mormintele prezintă faţă de aşezări avantajul de a fi intacte, clare şi de un aspect cronologic omogen şi prin urmare comportă eforturi mai uşoare şi rezultate mult mai sigure. Arheologul, care în sufletul lui nu e doar un desgropător de simple lucruri moarte, ci mai ales un căutător de mărturii evocatoare ale altor vremuri, e totuşi mai ispitit de lumea celor morţi, care în perpetuitatea ei neatinsă păstrează proaspeta clipe solemne din timpurile cele mai vechi, decît de lumea celor odinioară, vii, care însă în trista învălmăşeală a ruinelor de azi ascunde epoci urgisite, mai surde la chemarea cercetătorului modern.

Mormintele Ilirilor se găsesc în două feluri de cimitire: *necropole tumulare*, alcătuite din movile numeroase, şi *necropole plane*, ascunse supă nivelul de azi al solului, fără niciun rest de semn exterior care să li mărturisescă prezenţa. Pe cel de modestă e situaţia acestora din urmă, a căror descoperire numai înţîmplarea o poate aduce, pe alît de impunătoare sînt movilele, adesea îngrămădite cu zecile de mii pe ţinuturi întinse. Cele mai bine cunoscute sînt cele de la *Glasinac*, unde s'au săpat peste 10.000. Desimea lor în această regiune a impresionat în deosebi pe Salomon Reinach, care la Congresul de la Sarajevo din 1895 a stîrnit o lungă controversă prin afirmarea ipotezei că necropolele tumulare de la

Glacinae, fiind, după părerea sa, prea numeroase spre a conține numai morții din partea locului, ar reprezenta de fapt niște uriașe cimpii sacre, rezervate de către mai multe neamuri ilirice înmormintării defuncțiilor lor. Ipoteza aceasta nu mai e admisibilă după ce, pe de o parte s'a constatat, prin calcule amănunțite și suficiente, că movilele nu erau prea numeroase față de numărul populației locale, iar pe de altă parte s'a observat că numărului mare de tumuli îi corespunde în acea fertilă și importantă regiune și un mare număr de castelieri. De altfel împotriva părerii lui Reinach a fost de o decisivă importanță și împrejurarea, relevată la congres, că regiuni la fel de bogate în tumuli sînt foarte multe în Iliria și, dacă s'ar considera toate ca rezervate exclusiv celor morți, aproape n'ar mai rămînea loc pentru cei vii.

Tumulii ilirici sînt de dimensiuni și forme felurite. În genere, dat fiind caracterul lor monumental, sînt situați, ca și în România și în alte părți, pe punctele cele mai înalte ale locului și pe cît se poate evitînd pădurile. Sînt alcătuiți mai totdeauna din bulgări de piatră și din țărîna, rare ori din pămînt simplu ca la noi. Într'un tumul sînt mai multe morminte, une ori pînă la douăsprezece, și chiar mai multe, foarte rar unul singur. Natural, nu toate sînt contemporane între unele fiind chiar deosebiri de mai multe secole. Cîte odată se găsesc chiar morminte de epocă romană ori medievală introduse în tumuli din prima epocă de fier. Cei mai mulți dintre cei săpați pînă acum în Iliria aparțin acestei epoci, mai puțini sfîrșitului epocii de bronz și foarte puțini epocii Latene. (adecă după 500 înainte de Hristos). S'au găsit și tumuli fără morminte presărați printre ceilalți, poate cenotafi, în amintirea defuncțiilor, cari au murit departe de țara lor, în vre-o luptă sau în vre-o călătorie.

Necropolele plane din Iliria se cunosc numai în măsura în care s'au săpat, după ce au fost semnalate archeologului doar prin vre-o descoperire casuală. Printre cele mai principale menționăm pe cea de la *Jezerine lângă Bihac* (cea mai mare din toate), pe cele de la *Sanskimost*, de la *Ribić*, de la *Donja Dolina* și de la *Prozor lângă Otočac*. Epoca lor în genere e aceeași ca și a tumulilor, însă cu mai puține morminte în prima epocă de fier și cu foarte multe în cea de a doua.

Între tumuli și mormintele plane nu e nicio deosebire de rii. Ambele feluri de morminte conțin de o potrivă și cadavre înhumate și urne cu cenușa morților arși. De asemeni, nicio deosebire de naționalitate, de sex sau de clasă socială nu se poate stabili între *tumuli* și *mormintele plane* sau între *inhumație* și *incineratie*. Doar raporturi cronologice se pot fixa. În prima epocă a fierului (între 900 și 500 înainte de Hristos), predomină tumulii ca formă sepulcrală și inhumația ca rit funebru, iar în a doua epocă (500-1 înainte de Hristos), predomină necropolele plane și în acestea mormintele cu ritul incineratiei. Asistăm în epoca de fier ilirică la o evoluțiune lentă, de aproape un mileniu, de la ritul exclusiv al inhumației la ritul exclusiv al arderii morților, evoluțiune inversă celei împlinite contemporan în țerile vecine și care prin aceasta constituie încă o caracteristică a civilizațiunii ilirice.

În mormintele de inhumație scheletele sînt întinse orizontal, în atitudinea cea mai simplă, cu fața în sus, cu brațele de-a lungul corpului. Morții erau depuși fie pe pămîntul gol al gropii, fie închiși între pereții unui paralelipiped format din șase tespezi de piatră, de forme și de dimensiuni neregulate. La Donja Dolina găsim și cîteva schelete întinse pe scinduri de lemn. Orientarea scheletelor e foarte variată. La Glasinac, de pildă, predomină orientarea spre E sau spre V, fără să lipsească și exemple cu altă direcție. În alte părți, la Prozor și la Jezerine, predomină orientarea spre Nord și așa mai departe. Fapt e că aceste orientări nu sînt în legătură nici cu starea socială, nici cu sexul morților, ci sînt datorite probabil diverselor scrupule superstițioase diferite de la cas la cas. În morminte alături de schelete se găseseră vase care au conținut alimente și diverse ornamente de metal, sticlă, ambră, provenite de la hainele, cu care respectivii morți au fost îngropați și care s'au distrus apoi în decursul vremii.

În necropolele de incineratiune, arderea morților nu se făcea pe locul de înmormîntare, decît în rare cazuri. De obicei erau în cimitir una sau mai multe piețe de ardere, unde se executa tot ritualul cremațiunii. Astfel de piețe s'au găsit de pildă la Jezerine. Cadavrele erau trecute prin focul sfînt al rugului, cu toate hainele și cu toate podoabele care

trebuiau să însoțească insul în mormint. Toate aceste podoabe, găsite în mormintele de incinerare, poartă vădite urme ale contactului cu focul. Cenușa mortului culeasă cu multă grijă și curățată de orice element străin era pusă în urne speciale de lut, rare ori în vase de forme comune și numai excepțional într-o gropiță scobită la fundul gropii. Une ori urna era acoperită cu o strachină întoarsă sau cu o lespede de piatră, alte ori era închisă între șeșe lespezi de acest fel. La începutul stăpînirii romane, Ilirii încep a întrebuința urna de piatră sau de marmoră, de modă romană, însă numai ca obiect profan secundar, în care introduc tot străvechiul lor vas primitiv de lut, singurul în care ritual tradițional îngăduia să se depună cenușa celui purificat de focul sfințit. Avem în aceasta încă un exemplu interesant al mentalității conservative ilire.

Intre necropolele plane și cele tumulare, ca și între mormintele cu schelete și cele cu urne cinerare nu e nicio deosebire în ce privește ornamentele și obiectele secundare, ceea ce dovedește că aparțin aceluiași popor, care la baza diferitelor forme rituale externe avea aceleași obiceiuri și aceleași principii religioase.

Necropolele sînt pretulindeni situate în preajma uneia sau mai multor stațiuni. Așa s'a constatat de pildă la *Glosinac*, la *Donja Dolina* și la *Sanskimost*. Cîte odată se găsește morminte și în interiorul așezărilor, alături de locuințe, ca la *Parizovci*, la *Podlaze* și la *Donja Dolina*.

Al doilea element arheologic al unei civilizații și cel mai important, atât pentru definirea ei, cît și mai ales pentru determinarea relațiilor ei cu civilizațiile vecine, e *tipologia obiectelor descoperite* în stațiuni, în necropole sau în comori întîmplătoare. Obiectele arheologice, prin ele înseși ne pot informa asupra uneltelor, armelor și podoabelor unui popor. Prin perfecțiunea lor, prin practicitatea lor, prin rafinamentul formelor și al ornamentelor lor, ne pot lămuri asupra stadiului de cultură al celor cari le-au fabricat și le-au întrebuințat. Tehnica, formele și ornamentele lor ne mai pot duce la concluziuni privitoare la vechimea și la proveniența lor și prin urmare ni pot servi la documentarea asupra relațiilor

economice și spirituale ale celor cari le-au întrebuițat cu cei cari le-au fabricat și le-au vândut.

Pentru toate acestea arheologul se ajută de *tipologie*, care implică descrierea obiectelor, stabilirea și clasificarea tipurilor, situarea lor cronologică și urmărirea lor comparativă pe o arie geografică cât mai întinsă. În felul acesta tipologia este elementul de basă al arheologiei unei civilizații pre- sau protoistorice și în același timp elementul principal prin care această știință ajută istoria.

În ce privește civilizațiunea ilirică, am îndeplinit alt-undeva¹ lot acest procedeu intermediar, încît în spațiul restrîns al prezentei expuneri mă voi resuma numai la constatările generale asupra obiectelor găsite în Iliria și la concluziunile principale pe care studiul lor îl sugerează.

În marea lor majoritate obiectele arheologice privitoare la Iliria provin din necropole. Cum tradițiya cerea ca defunctul să fie înmormîntat cu toate podoabele și cu armele preferite și în mai rare cazuri cu unele caracteristice meseriei sale, vom putea avea din aceste monumente de caracter funerar suficiente informații asupra podoabelor și armelor, dar foarte puține asupra uneltelor și mai ales asupra ceramicii, care nu era reprezentată în morminte decît prin urne cinerare sau prin vase secundare de anumite tipuri și prin vase superioare grecești de import. Ceramica de utilitate zilnică atît de variată și de bogată nu se poate găsi decît în straturile cu urme de viață umană ale stațiunilor și acestea au fost exploatare foarte puțin în țerile de origini ilire.

Armele Ilirilor erau constituite în cea mai mare parte din lănci și din cuțite mari, întocmai precum știm din autorii antici cari pomenește de *sibynae*-le și de *sicae*-le lor tipice². Deosebiu de caracteristice și de răspîndite sînt cuțitele de fier lungi încovoiate, asemănătoare întru cîtva celor getice cunoscute. În vremurile mai vechi nu lipsesc din Iliria nici spadele drepte de tip hallstattian. Însă nu s'a găsit niciuna din săbiile acelea lungi de fier, caracteristice Celților și care sînt

¹ R. Vulpe, *La civiltà del ferro in Italia* (în curs de publicație), lucrare ale cărei concluziuni sînt resumate în prezenta expunere. Pentru tot materialul documentar cerut de afirmațiile de aici, trimet la acel studiu.

² Ennius ap. Festum, p. 336 M: *Illyrici restant sicis sibynisque potentes*; cf. A. J.-Reinach, *Sigynæ* (Daremb.-Saglio, *Dict. des ant.*, IV), p. 1336, n. 6.

aşa de frecvente în celelalte ţeri ale Europei. De asemeni lipsesc carcele de războiu, unul din cele mai caracteristice lucruri care apar în necropolele cellice din Europa. Sînt constatări foarte interesante pentru istoria şi caracterul distinct al civilizaţiei Ilirilor faţă de cele ale popoarelor vecine.

Săgeţi s'au găsit relativ puţine, dar de forme foarte variate, ceea ce ar însemna că raritatea lor printre lucrurile descoperite arheologic s'ar datori mai mult împlinirii decît rarei întrebuintări a arcului de către Iliri.

Caracteristică pentru Iliria în raport cu celelalte ţeri din Europa nordică şi centrală e întrebuintarea foarte frecventă a armelor defensive importate din Grecia sau din Italia. S'au găsit destul de multe coifuri, de diverse tipuri, mai ales corintice şi un număr important de enemide de bronz pentru apărarea fluierelor picioarelor. De asemeni, nu lipsesc dintre armele găsite în Iliria nici fragmentele de scuturi sau de platoşe. Puţin răspîndite sînt fragmentele de harnaşamente pentru cai, ceea ce se explică prin faptul că Ilirii erau aproape exclusiv pedestri în regiunea muntoasă dintre Sava şi Adriatica.

În puţine vorbe, armamentul Ilirilor dă impresia de ansamblu a unui popor patriarhal, care cu toate calităţile lui războinice reaminte, nu cunoaşte bătăliile în stil mare şi nici meştesugul lor complicat, ci se mărgineşte a întrebuinta în forme destul de rudimentare lănciile de fier şi *sicae*-le lor curbe, singura inovaţie naţională în materie. De fapt şi din istoria lor păstrată în fragmentele autorilor greci şi romani, vedem că n'au fost niciodată un popor cuceritor şi mai ales niciodată organizat pentru mari fapte de arme, ca de pildă Celţii sau Dacii. Toată viaţa lor militară se reduce la nesfîrşite şi anonime lupte interne între locuitorii diferiţilor castelli şi la micile banditisme săvîrşite de unele triburi limitrofe pe cont propriu în dauna neamurilor vecine, în special a Grecilor şi a Macedonenilor, cari la rîndul lor de multe ori le biruiesc în măruntele hărţuiri, totuşi fără ca vre-odată să reuşească a le linişti. E o viaţă militară primitivă care ar aminti pe aceia a locuitorilor Italiei centrale înainte de expansiunea Etruscilor şi a Romanilor.

Obiectele de poloabă găsite în mormintele ilirice sînt foarte

numeroase și foarte variate. Cea mai însemnată categorie a lor o alcătuiesc fibulele, aceste „fosile” arheologice de o mare importanță pentru cronologie, din cauza multimei variantelor lor; corespunzătoare fiecare unei divisiuni de timp precise și destul de mici, restrângându-se adesea până la mai puțin de un secol. O caracteristică principală a fibulelor din Iliria este extrema lor bogăție de tipuri, care întrece pe aceea a oricărei alte regiuni din Europa. Am putut stabili vre-o patruzeci de specii, fără să pun la număr nesfârșitele variante de amănunt, toate între sfârșitul epocii de bronz (ca. 1000-900 înainte de Hristos) și începutul stăpînirii romane (finele secolului I-ii înainte de Hristos). Ca origine, în cea mai mare parte aparțin ariilor civilizațiilor vecine: elenică, italică, hallstattiană și celtică. Destul de multe sînt acelea de forme pur locale, care cu aceleași particularități nu se mai întîlnesc altundeva.

Pîntre celelalte multe obiecte de podoabă menționăm acele de cap feminine, de bronz, unele duble, de formă originală ilirică; apoi aplicolele de bronz; catărănișle de cingători, cîteva de tip local; pe urmă pandantivele, de forme infinite, care în genere serviau ca amulete de caracter superstițios; diademele lucrate din panglici de bronz decorate în relief prin bătaia cu ciocanul; brățările, inelele și numeroasele mărgele de sticlă multicoloră și de chilimbar.

Numeroasele obiecte de podoabă ilirice sînt în mare parte de fabricație locală după modele tradiționale, a căror origine e în epoca de bronz. Tîc numai în Iliria, tîc, mai ales, în toată Europa centrală. Unele sînt inovații locale din epoca de fier. Multe sînt venite din afară, mai ales din lumea grecească. Din cantitatea lor deosebit de mare rezultă pentru Iliri o predicție spre lux și spre forme de viață mai rafinate. Totuși din sărăcia de inspirație a desemnurilor reduse la schematic ornamentele spirale sau geometrice, incise sau imprimate în relief prin bătaia cu ciocanul, vedem că tot gustul lor artistic nu trecea de nivelul unui popor înapoiat, care e în situația de a primi și produsele unei civilizații superioare pe lîngă cele ale tradiției sale preistorice locale, fără însă a le asimila complet și fără a le revalorisa într'un sens original pînă la nivelul la care le-au revalorizat de pildă Italicii, Hallstattienii și Celții.

Uneltele Ilirilor, care de sigur trebuie să fi fost în mare parte făcute din lemn, s'au găsit în săpăturile moderne într'o mică proporție. Cele de bronz sînt foarte rari: mai mult mici obiecte de toaletă și vase de fabricație superioară grecească, importate. În genere uneltele Ilirilor erau de fier, precum dovedesc cuțitele, bricele, topoarele, cleștele, acele de cusui, acele pentru undițe, dălțile, cuiele, sulele și celelalte lucruri făcute din acest metal și descoperite în straturile stațiunilor sau în morminte. Destul de dese sînt uneltele de piatră, de os sau de corn. Palafitela de la Ripaç și de la Donja Dolina au furnizat și cîteva rare obiecte de lemn, precum linguri, mici lunturi, unelte de pescuit, tîrgi pentru morți, etc.

În genere metalele aveau anumite întrebunțări. Astfel, bronzul servia mai ales pentru delicatele obiecte de podobă, mai rar pentru arme ori pentru scule. Fierul se întrebunța în chip comun: din el se făceau aproape toate armele și toate uneltele pentru care nu era suficient de tare lemnul. Argintul era destul de răspîdit, mai ales printre lucrurile de podobă alese, de import sau numai de influență elenă. Aurul lipsește aproape cu totul printre obiectele găsite în Iliria, afară de cîteva monede și de cîteva urme de poezială pe unele obiecte de argint de la Jezerine. Pentru lucrurile de podobă se obișnuia și chilimbarul, sticla, osul și une ori chiar pietricelele lustruite.

Ceramica ilirică, destul de săracă relativ, din cauza provenienței ei aproape exclusiv din necropole, e în cea mai mare parte făcută cu mîna. Roata nu apare în fabricația vaselor ilirice decît după secolul al III-lea înainte de Hristos, introdusă din lumea grecească. Vasele făcute cu mîna sînt în genere alcătuite dintr'o pastă îngrijită și curată, nu însă totdeauna bine arsă. De obicei sînt lustruite la suprafață. Ornamentele sînt de cele mai multe ori incisiuni geometrice, raré ori spirale sau motive svasticoide. Decorațiunea în relief, cu proeminente și briuri, nu e așa de frecventă ca de pildă în țara noastră. Unele vase găsite în special la Jezerine și la Ripaç, prezintă desemnuri geometrice pietate, de compoziție locală, însă de inspirație mai veche venită din Italia meridională, din Apulia.

Tipurile vaselor ilirice sînt restrînse la număr în compa-

rație cu ce știm din alte țeri. Causa e și lipsa de informații suficiente, lipsindu-ni multe date asupra ceramicii din așezări, care diferă mult de cea din necropole.

Nu sînt rare vasele de fabricațiune superioară, importate direct din lumea grecească. Ele au influențat în bună parte și ceramica indigenă în ce privește formele, tehnica și chiar ornamentația cite odată. Aceste vase grecești sînt rare ori din acelea cu figuri.

Printre celelalte obiecte ceramice, în afară de vase, cităm capacele de vase, vâscioarele cu gurguie pentru supl. în forma aproximativă a unor lulele, pîlmiile, strecurătorile, apoi sobele de încălzit de la Donja Dolina, destul de complicate ca tip, diversele mosoare, lustruitoarele de vase, nenunțate fusaiole, greutăți de formă piramidală, etc.

În genere ceramica ilirică ni arată, pe lângă o fundamentală tradiție locală și sud-est europeană de afinitate egeică, începînd încă din epoca de bronz și chiar din cea neolitică, și o importantă influență a ceramicii elene, în deosebi a celei din Apulia. Dimpotrivă, — ceea ce, ca și în alte cazuri, e caracteristic pentru Iliria — ceramica celtică din epoca Latène n'a avut nicio influență asupra celei de aici.

În afară de armele, uneltele, poddoabele, vasele, pușe în morminte ca ofrande, trebuie să menționăm și citeva lucruri găsite în mormintele Ilirilor și avînd un caracter pur religios. Fără să putem insista asupra religiei acestui popor în cadrul redus al prezentei expuneri asupra civilizației materiale a lui, amintim carul de bronz în miniatură, descoperit într'un tumul de la Glasinac și constituit dintr'un recipient în formă de pasăre acvatică, așezat pe patru rotițe. E un obiect de fabricație venetă, cu analogii în toată Europa, în epoca de bronz și în cea de fier, simbolisînd, după Déchelette, cultul lebedei solare din legendele protoistorice ale tuturor popoarelor europene.

Tot referitoare la cercul de civilizație al Venetilor sînt desemnurile figurate incise pe două fragmente de stele sepulcrale de piatră, găsite la *Jezerine* și la *Ripač*, de o tehnică întilnită în Italia, la *Novilara* și la *Bologna*, în regiuni vecine cu Adriatica, și de un stil foarte înrudit cu stilul desemnurilor de pe faimoasele situle venete de bronz ornate *au repoussé*. Tot

în regiunile adriatice ale Italiei. Întâlnim analogii numeroase pentru o figurină de bronz, găsită la *Široki Brij* în Bosnia și reprezentând în trăsături rudimentare o divinitate feminină nudă, în clasică altitudine a Venerii de Medici. Asemenea lucruri fiind foarte rari în Iliria, trebuie să considerăm această figurină ca un isolat obiect italian de import.

Din expunerea făcută până aici asupra rezultatelor principale ale descoperirilor arheologice de pe teritoriul vechii Ilirii, putem trage concluziuni în ce privește elementele componente ale civilizației ilirice și în ce privește evoluția și definiția ei.

În civilizația ilirică deosebim în prima linie două categorii de elemente: *elemente indigene* și *elemente de legătură cu civilizațiile țărilor vecine*.

Printre elementele indigene deosebim grupul foarte numeros al celor de veche tradiție, originare din epoca de bronz și uneori și mai vechi, perpetuate acum până în epoca de fier, și grupul mai restrâns al *elementelor de invenție locală aparținând exclusiv epocii de fier*.

Primul din aceste grupuri, care stă la baza evoluției întregii civilizații ilirice din epoca fierului, e constituit din elemente care în epoca de bronz erau comune unei mari părți din Sud-Estul european de la Alpi și Carpați până în Egeia, dar care în epoca de fier continuă cu deosebire în Iliria, țară conservativă prin natura ei geografică și prin caracterul locuitorilor săi. Printre cele mai importante elemente de acest fel cităm fibulele în formă de ochelari, comune încă din epoca de bronz întregii lumi ilirice din Europa; o mare parte din urnele cinerare și mânușile de vase cu cornițe în formă de semilună (*ansae cornutae* sau *ansae lunatae*). Decorațiunea obiectelor ilirice, în general destul de săracă, amintește motivele geometrice din epoca de bronz și chiar pe cele mai vechi din epoca neolitică. Foarte răspândit în Iliria, aproape tipic, e ornamentul cercurilor mărunte cu punct în centru, uneori legate între ele tangențial prin liniuțe oblice, motiv cunoscut în toată Europa, încă din epoca de bronz, dar nicăieri altfel de frecvent.

Elementele acestea de tradiție sînt atît de importante, încît s'a putut spune pe drept cuvînt că civilizația ilirică nu este decît o civilizație a bronzului perpetuată și după descoperirea fierului și pusă la curent, încetul cu încetul, cu noile elemente inventate pe loc sau mai ales aduse din vecini.

Elementele indigene aparținînd exclusiv epocii de fier sînt puțin numeroase, dar au totuși o parte foarte importantă în caracterisarea civilizației ilirice, căreia îi dau o nuanță de precisă separațiune față de celelalte civilizații dimprejur. Nu e vorba, de sigur, de forme create pe de-a întregul aici, ci numai de forme eclecticice sau de modificări parțiale aduse formelor de împrumut sau celor de tradiție, care însă, așa cum sînt, ajung ca să caracterizeze civilizația teritoriului iliric, singurul pe care se găsesc. Dintre acestea menționăm *sicae*-le curbe, de fier, similare doar în linii cu totul generice *copidelor* orientale ori săbiilor încovoiate getice; apoi pumnalele de bronz cu două tășuri și cu mîner oblic; un număr important de tipuri de fibule, de ex. tipurile Glasinac cu două spirale și cu placa pătrată; unele forme de paftale pentru cingători, acele de păr duble, unele tipuri de mărgelile de ambră, vasele pictate de la Jezerine și de la Ripaç, etc.

Foarte importantă pentru coloratura variată a aspectului civilizației ilirice e categoria *elementelor de legătură cu civilizațiile de pe teritoriile vecine*. Prin Marea Adriatică Iliria se lega cu lumea elenică și cu Italia. Pe uscat relațiile ei erau cu regiunea *Hallstatt*, cu *Pannonia*, cu *Dacia*, cu *Tracia balcanică* și cu *terile de Nord ale Greciei*, iar mai tîrziu cu *Celții*. Cu *Nordul Italiei* și mai tîrziu cu *Romanii*, relațiile se făceau și pe uscat și pe mare.

Trebuie să observăm că nu toate analogiile dintre civilizațiile a două regiuni se pot explica în același chip. Ele pot reprezenta un *import*, o *influență* sau o *așinitate*, termeni cărora trebuie să li dăm nuanțe cu totul distincte. Regiunea de origine a unei analogii care se referă la un „import” sau la o „influență” e decisă totdeauna de cel mai mare număr de exemplare și de variante. Elementele de import sînt relativ izolate în țările în care se găsesc ca atari și apar în abundență în țările de origine. Din potrivă, elementele de influență sînt

mult mai numeroase și mai frecvente și ele reprezintă o adaptare locală și o asimilare a elementelor de import, pe care le imită la început mai fidel, apoi din ce în ce mai slab. Cuvintele „import” și „influență” trebuiesc înlocuite cu cuvântul „afinitate” atunci când elementele de civilizație analoage apar tot atât de înrădăcinate în fiecare dintre regiunile comparate, așa încât nu se poate determina direct și sigur punctul lor de plecare. Obiectele care dovedesc o afinitate între două civilizații nu sînt niciodată perfect identice, ci prezintă totdeauna particularități care variază de la un loc la altul. „Afinitatea” între elementele a două civilizații se poate explica și printr-o asimilare durabilă până la înrădăcinare a elementelor odinioară de import și de influență, dar ea este mai ales rezultatul unei lente infiltrări, analoagă și paralelă infiltrărilor etnice și folklorice, de la un punct la altul, până la răspîndirea pe teritorii imense, mărginite numai de obstacole geografice fizice.

Prin elementele de legătură cu civilizațiile străine nu ne preocupă decît acelea ivite în epoca de fier. Elementele ale căror analogii cu elementele civilizațiilor vecine nu se pot raporta decît la epoca de bronz, le-am socotit în categoria celor indigene tradiționale, de oare ce în vremea fierului ele sînt definitiv înrădăcinate în civilizația ilirică, pe care une ori chiar o caracterizează prin anumite nuanțe originale.

Cele mai importante relațiuni ale civilizației ilire sînt cele cu lumea grecească, care încep foarte de timpuriu, după cum arată o sumă din legendele eroice grecești și precum dovedesc cea mai mare parte a elementelor tradiționale ilirice afine celor din Egeia din epoca de bronz. Cei d'întăiu negustorii eleni cari apar în Adriatică sînt *Ionii*. Aceștia aduc din Orientul egeic elementele de basă pentru civilizațiile din Italia de Nord. Din cauza lor Adriatică era dese ori numită *Marea Ionică*, nume ce până în zilele noastre s'a păstrat părții de la Sud de canalul Otranto. Mai tîrziu comerțul ionic e înlocuit prin concurență de cel doric reprezentat prin *Tarentum*, colonia lacedemoniană din Sudul Italiei și apoi prin *Corcyra*, înfloritoare sucursală adriatică a Corintului. De și comerțul grecesc era foarte activ în această mare, după cum dovedește întinsa răspîndire a elementelor sale de import în toate țerile riverane, printre care și Iliria, el trebuie să fi fost întovărășit de multă

nesiguranță, de oare ce nu putem înregistra colonii elene stabile decât în partea de Sud, pe coastele Albaniei. Causa era de sigur mulțimea piraiților de pe țărmurile pline de insule și de sinuosități ale Iliriei, piraiți cari considerau riscata lor îndeletnicire ca singurul mijloc de existență oferit de natura țerii lor și consfințit și de o seculară tradiție. Cu o populație, pe care sărăcia o silea la o concepție de morală internațională atât de ciudată, era imposibil să se ajungă la o siguranță în Adriatică, înainte de intervenția unei autorități puternice. Această autoritate Grecii au găsit-o la Dionisie I-lea, tiranul Siracusei, care, adus aici de rivalitățile lui cu Coreyra, în contact și cu piraiții ilirici, pe cari îi potolește, ceea ce aduce după sine o imediată înflorire a comerțului elen, întemeindu-se o sumă de colonii în insulele și pe țărmurile Dalmației. După dispariția puterii siceliote din Adriatică, aceste colonii încep a duce o viață grea în luptele lor continue cu vecinii Iliri, cari își reiau vechile ocupații de piraiți. În căutarea unei noi autorități salvatoare, Grecii găsesc pe Romani, cari în felul acesta sînt introduși în afacerile Adriaticii și atrași într-o politică ce-i va duce după cîteva secole la stăpînirea întregului Sud-Est european. Intervenția Romei în Adriatică e extrem de importantă pentru înflorirea comerțului grec. Pentru prima dată liniștea acestei mări e asigurată temeinic.

Arheologic toate aceste date istorice sînt pe deplin confirmate. Elementele grecești ocupă un loc foarte însemnat printre elementele civilizației ilirice. Aproape toate obiectele de import din Iliria sînt elenice. Acelaș lucru se poate spune despre influențele artistice și tehnice. Printre obiectele grecești din Iliria deosebim pe cele provenite din sfera comerțului corciran, precum coifurile corintice, enemidele etc., de cele referitoare la cercul comerțului tarentin, precum unele vase ceramice, coifurile de tip italic meridional, ș. a.

Relațiile civilizației ilirice cu cele italice sînt mult mai reduse decât cele cu civilizația grecească. De sigur, prin civilizații italice nu înțelegem decât pe cele din centrul și nordul peninsulei apeninice, de oare ce sudul, adică Grecia Mare cu Apulia, fac parte integrantă din cercul de expansiune directă al civilizației grecești. Dintre civilizațiile italice, cea venetă e cea mai importantă pentru Iliria, din cauza imediatei veci-

nălăți și pe mare și pe uscat. Ea corespundea unui teritoriu de mare însemnătate pentru comerțul internațional de chihlimbar între nordul Baltic și orientul grecesc. Obiectele făcute din această prețioasă substanță se găseseră, în mari cantități, peste tot în jurul Adriaticii, inclusiv în Iliria, care îl poseda prin comerțul venet. Printre obiectele ilirice de import sau de influență venetă, cele mai însemnate sînt cele de semnificație religioasă pomenite mai sus: căruciorul de la Glasinac, pietrele funerare de la Jezerinè și Ripaç și Venerea primitivă de la Široki Breg.

Printre celelalte civilizații regionale din Italia, o strînsă afinitate leagă Iliria de *civilizația Novilara*, din Picenum, afinitate care se datorește de sigur elementului etnic iliric care locuia în acea regiune, după cum ne asigură o informație a lui Plinius cel Bătrîn¹.

Relațiile Iliriei cu *civilizația villanoviană* de la gurile Padului au loc mai mult prin intermediul lumii venete.

Influența *etruscă* în Iliria e nulă. Această superioară civilizație italică s'a dezvoltat pe versantul tirenian al Apeninilor, spre Adriatică abia ajungînd pînă la Bologna. Mai departe, unele din elementele ei, foarte rar și acelea, au pătruns numai întru cît au fost asimilate de *civilizația venetă*.

Cu invasiile celice din partea a doua a epocii de fier, civilizațiile italice din nordul Adriaticii decad și cu ele dispăre și influența lor în Iliria, unde relațiile cu Italia vor fi reluate abia în epoca romană, însă atunci mult mai fundamental.

Civilizația ilirică prezintă numeroase afinități, mai ales în regiunile din spre Nord, cu *civilizația Hallstatt*, numită așa după o necropolă tipică din centrul Austriei și răspîndită în prima epocă de fier pe o mare întindere din Europa occidentală și alpină. Aceste afinități se constată în tehnica și în ornamentația obiectelor găsite în Iliria, precum și în multe forme ale acestora.

Relațiile celor două civilizații sînt foarte vechi, elementele lor comune derivînd direct din elementele de civilizație ale epocii de bronz. Diferența în ce privește elementele de civilizație dintre regiunea hallstattiană și cea dinarică, ambele cu

¹ *Historia naturalis*, III, 110.

populație ilirică la origine, e că, pe cînd cea d'întăiu primește influențele civilizației ege-elene prin intermediul Italiei veneto-villanoviene, cealaltă le primește direct. În schimb, cea d'întăiu, situată la răscrucea celor mai mari drumuri și posedînd mai multe bogății minerale, mai ales fier, are posibilitatea să desvolte mai de vreme și într'un sens original elementele primite. Cu invazia Galilor, cari celtisează teritoriile hallstattiene, țară să reușească a se atinge de Iliria dinarică, diferențele între cele două civilizații devin și mai profunde.

Același lucru se poate constata între Iliria de la Sud de Sava și între Panonia, țară cu totul de alt caracter geografic, de și de o veche populație ilirică înrudită de aproape cu cea din spre Adriatică. La finele epocii de bronz afinitățile Iliricii propriu-zise cu Panonia sînt tot așa de numeroase și de întîme ca și cele cu regiunile hallstattiene. Cu începutul epocii de fier încep diferențierile: Iliria primește destul de de vreme industria noului metal și primele influențe grecești, pe cînd Panonia continuă a trăi în tradiția aproape neschimbată a civilizației și a industriei bronzului, primind ca elemente străine pe cele italice și hallstattiene de import și pe cele scitice de invasiune. Mai tîrziu năvala și stabilirea Celților în Panonia lărgește la maximum diferențele de civilizație dintre cele două țeri, care totuși își mențin comunitatea etnografică ilirică pînă la venirea Romanilor.

Invasiunea Celților în Europa centrală pe la mijlocul epocii de fier aduce aici o nouă civilizație, numită *Latène*, după stațiunea caracteristică *La Tène* din Elveția. Elementele fundamentale ale acestei civilizațiuni erau cele hallstattiene din prima epocă de fier, evolute supt puternice influențe elene și italice. Toate civilizațiile mai vechi din Europa alpino-danubiană au fost înlocuite de civilizația pe care o aduceau noii veniți. Singura Iliria dinarică rămîne aproape neatînsă, singurele ei afinități mai însemnate cu civilizația Celților fiind cîteva tipuri de fibule, a căror durată în totul nu trece de două secole. Din pricina aceasta, Iliria dintre Sava și Adriatică e singura țară din Europa centrală și occidentală în care civilizația romană s'a suprapus direct peste elementele arhaice ale civilizației primei epoci de fier, fără intermediul ci-

vilisației celtice Latène, contrariul adică de cum s'a întâmplat în Italia de Nord, în Galia, Spania, Britania, Germania occidentală, Reția, Noric, Pannonia și Dacia.

În ce privește afinitățile de civilizație ale Iliriei cu țările vecine de la Răsărit, cu *Dacia* și cu *Tracia*, ele sînt vechi și importante. Totuși, departe de a confirma părerea, destul de răspîndită, că Ilirii și Geto-Tracii ar fi fost popoare strîns înrudite. Din potrivă, toate resturile lingvistice, onomastice și toponimice rămase de la cele două neamuri antice probează o diferență foarte mare între ele. Cît despre elementele toponimice gele și trace găsite sporadic în Iliria, ele nu arată o înrudire între Iliri și Geto-Traci, cum s'a crezut adesea, ci numai că în repetate rînduri infiltrațiile etnografice gele, paralele cu cele trace, au ajuns pînă la Adriatică, ceea ce e cu totul altceva. Aceasta e o lămurire foarte importantă pentru etnografia antică a Sud-Estului european, pe care o datorăm mult regretatului autor al *Geticeii*, Vasile Părvan. Și, dacă totuși arheologia constată afinități însemnate între diferitele regiuni antice ale Peninsulei Balcanice, ea nu aduce prin aceasta nicio contrazicere părerii neuitatului nostru istoric. Aceste afinități se referă numai la civilizație, nu și la naționalitate. Doar e un lucru cunoscut în toate vremurile că hotarele civilizațiilor nu sînt totdeauna în dependență de hotarele etnografice. Azi, în aceeași Peninsulă Balcanică, neamurile slave, romanice, elene, atît de diferite, au o cultură tradițională în genere de același nivel și de același aspect. Iar, ca să luăm un exemplu și din altă parte, să privim Austria și Ungaria, țări cu aceeași civilizație materială și totuși populate de națiunile cele mai diverse, într'un loc vorbindu-se o limbă indo-europeană și în celălalt o limbă asiatică, ungro-finică.

Și doar între Iliri și Geto-Traci nici nu e vorba de o apropiere de civilizație tot așa de mare, ci doar de un număr de afinități, care, oricît de vechi și de însemnate, nu exclud totuși nici unele deosebiri destul de profunde. Aceste afinități se referă mai ales la tradițiile comune din epoca de bronz sau la elementele comune împrumutate pe căi diverse de la aceeași civilizație egeo-elenică.

Trecînd acum la încheierea acestei expuneri, să încercăm

a arunca o privire generală asupra civilizației ilirice în toată durata ei în timp și pe toată întinderea ei în spațiu. În tot cursul ultimului mileniu d'înainte de Hristos, care constituie epoca fierului, *teritoriului d'înainte de Idris, Adriatică și Morava-Vardar*, cu o natură geografică specifică, cu o populație ilirică de o nuanță caracteristică, îi corespunde arheologic o civilizație cu un *facies* propriu, bine precizat față de al tuturor celorlalte civilizații contemporane din Europa și exprimând în trăsăturile ei esențiale atât caracterul țerii, cât și al neamurilor cărora aparține. Aceste trăsături se manifestă în prima linie printr-o tendință conservativă de a persista în formele tradiționale, de a rezista la influențele străine și deci de a ajunge la o constantă întârziere față de nouățile tehnice și spirituale ale țărilor din prejur. Tendinței de rezistență, odată biruite, îi corespunde o mare varietate a formelor rezultate din relațiile cu civilizațiile vecine. Nicio civilizație a vre unui alt popor protoistoric din Europa nu posedă elemente străine provenite din atât de multiple direcții. Ambele aceste însușiri ale civilizației ilirice, atât *conservatismul*, cât și *pluralitatea direcțiilor de influențe străine*, derivă din aceeași împrejurare geografică: situația izolată a masivului de munți ilirici în mijlocul celor mai importante drumuri europene, situație care contribuie pe de o parte ca populația ilirică să fie cât mai întârziată față de inovațiile din afară, dar care pe de altă parte face ca, atunci când aceste inovații reușesc să pătrundă în Iliria, ele să pătrundă din toate părțile. Pluralitatea de direcții a influențelor străine duce la un *eclecticism*, care stă la baza tuturor formelor de invenție locală ilirică. De o originalitate pură ilirică nu poate fi vorba, ci numai de modificări de amănunt ale formelor eclectice. Obiectele găsite în Iliria arată un contrast între o perfectă asimilare a tehnicii venite din afară și o primitivă sărăcie de inspirație artistică. În ornamentare se persistă în tradiția liniilor geometrice simple și se evită aproape cu desăvârșire reprezentările figurate.

Situația civilizației ilirice față de influențele celorlalte nu e aceeași. Ea este în primul rând zona de întretăiere a cercurilor de cultură din *Grecia* și din *Hallstatt*. E un rezultat al poziției ei intermediare între Centrul și Sudul Europei. Pre-

ponderanța elementelor grecești o caracterizează față de toate regiunile din Europa centrală și importanța elementelor hall-stattiene o distinge de țerile din Peninsula Balcanică supuse aproape numai influențelor elene. Relațiile cu celelalte civilizații vecine sînt secundare din punctul de vedere al caracterisării. De o importanță decisivă pentru caracterizarea civilizației acesteia față de celelalte din Europa și pentru situarea ei în rîndul civilizațiilor de *caracter meridional* e, pe lîngă predominarea elementelor grecești, absența aproape totală a elementelor caracteristice civilizației celtice numită Latene.

Civilizația ilirică a epocii de fier, cu aceste caractere specifice, se sfîrșește la venirea Romanilor, cari o înlocuiesc cu civilizația lor superioară, de origini greco-italice. Cucerirea Iliriei de către Romani durează foarte mult: începută de la primele lupte din anul 229 înainte de Hristos cu piraiții reginei Teuta, ea se continuă cu rezultate neclare pînă în vremea împăratului August, care abia după campanii extrem de grele, istovite în nenumărate hărțuicli și în infinite efortări pentru distrugerea în parte a fiecărui castelier, reușește să o ducă la capăt, făcând din Iliria o provincie romană pacificată. Caracterul de conservatism al țerii, al poporului și al civilizației ilirice se manifestă pentru ultima dată, însă în proporții maxime, în această supremă rezistență împotriva noilor cuceritori, cei mai hotărîți și mai intransigenți pe cari Iliria i-a văzut cîndva.

După această cucerire, în care forțele locale au fost mistuite, aspectul arheologic al sfîrșitului civilizației ilirice e quasicatastrofal. Niciun compromis între elementele ei și elementele noii civilizații. Nicio tranziție de la formele civilizației arhaice ilire la formele cele mai înaintate ale vieții spirituale și materiale aduse de cuceritori. Civilizația acestora se suprapune peste a cuceritorilor în chip brusc. Nenumărații castelieri sînt părăsiți; locuitorii lor își durează alte așezări mai comode, dar mai puțin apărute. Necropolele încetează de a mai fi întrebuințate: puține mai conțin morminte de la începutul epocii romane. Puține elemente se mai perpetuează umil, prin unele văgăuni de munți, pînă în epoci mai noi.

Odală cu civilizația ilirică dispăre și poporul pe care l-a caracterizat. Nu tot atît de răpede, dar, în ce privește jură-

tatea de Nord a ferii, tot atât de fundamental. Abia în partea de Sud conservatismul iliric reușește să smulgă romanisării desăvârșite, o mică parte din represintanții lui, pe Albanesii actuali. Populația patriarhală, pasivă, rezistentă, a Iliriei dintre Sava și Adriatică, numită de acum *Dalmatia*, prin romanisare se transformă într'un valoros element activ al civilizației romane. Aici e unul din nucleele înlinsului romanism oriental, din care mai târziu se va naște poporul nostru. Aici se vor ivi în vremuri de grea cumpănă regeneratorii Imperiului. Aici va fi într'un moment, în locul Romei, capitala de fapt a lumii antice, în palatul lui Dioclețian de lângă *Salonae*. De aici vor porni spre fapte mari, nenumărați împărați îmbrăcați în paludamente de purpură și hotărâți să readucă în lume augusta pace romană. Din preajma acestor regiuni Imperiul roman, sfișiat de o parte de barbari, de alta copleșit de elenismul Bizanțului, va vedea răsărind pe ultimul apărător al integrității și al latinității sale, pe Iustinian.

Și acești străvechi Iliri, cari și-au însușit după câteva secole atât de mult sufletul și tendințele cuceritorilor lor de altă dată, încît vor putea să le continue chiar după ce contactul cu Roma s'a rupt și chiar multă vreme, după ce vor fi căzut în prada invasiunilor barbare, vor păstra totuși în ființa lor nenumărate caractere particulare, umile și aseănse resturi ale sufletului și ale civilizației pe care au avut-o în epoca arhaică studiată în prezenta expunere.

Sînt însușiri pe care mileniiile nu le-au putut distruge și care și azi persistă la micul nucleu de Iliri neromanizați complet și neslavizați complet, *Albanesii*, la Ilirii romanizați și apoi slavizați complet, *Iugoslavi*, și la Dacii romanizați în mare parte prin Iliri, *Românii*. O bună parte din nenumăratele legături etnice ale acestor trei popoare actuale din Sud-Estul european trebuie să călute în străvochea moștenire comună rămasă de la Iliri și de la *Iliro-Romani*.

Radu Vulpe.

Un popă de sat ardelean la Roma în 1756

Sînt mulți ani de cînd am publicat naiva descriere de călătorie la Petersburg, în ultimul sfert din secolul al XVIII-lea, a preotului bănățean Mihail Popovici. Se poate vedea acolo ce impresie a produs asupra acestui suflet simplu, deprins într'un mediu sărac și umil, splendorile capitalei rusești pe vremea Împărătesei Ecaterina a II-a.

Întîmplarea-mi scoate înaintea părechea lui Mihai Popovici în cealaltă Biserică, a Uniților, care, acestălalt smerit preot, n'a mers fără îndoială la Curtea Împărătesei pravoslavnice, ci la Sfîntul Părinte de la Roma.

Academia Română are în manuscriptul românesc 3231 o foarte frumoasă formă¹ a *Minunilor Precistei*, scrisă către sfîrșitul secolului al XVII-lea.

Lucrarea, prea puțin cunoscută, de și s'a dat o ediție de profesorul Stănescu, e o operă catolică, datorită unui Rutean unit, care presintă și casuri din Roma (biserica Sf. Maria, fol. 194), din Rusia (al lui „Sava Cosleacovschii, oroșan din Pinsc“), pe lîngă povestea, cu numele schimbate, a Genovevei de Brabant (fol. 14 Vo.: „Pentru împărăteasa a Țării Frîncești, cărlia mîinile ceale tîiate le-au vindecat întru tot putearnica despuitoarea; minune 11“). Traducerea e foarte bună, dar copistul a adaus pe margine, cu sau fără dreptate, observații și muștrări. Astfel la fol. 85 Vo.: „Te-a înșălat, frate scriitorule, că nu știi pune sorocile unde trebuesc“, la fol. 49 Vo., unde e vorba de Athos și Karyes²: „Aicea au scris minciună: că nu să chiamă Tărgul Nucilor, ce Tărgul Căpăținilor, că iaste scris Cariia, iară Cariia iaste: căpățină, iară caridta iaste nuci. Când Papa de la Răm au făcut a optile săbor la Fiorintina, au tîiat pe mulți părinți, carii n'au vrut să să închine lor, și de atuncea să chiamă Cariia“.

Ici și colo sînt însemnări. Astfel la fol. 111: „Eu Solomon cel smerit carea toate le-am pățit“, la fol. 70 Vo.: „Crăciun“ și cu litere latine: „Creciun“.

Proprietarul scrie la fol. 101 Vo.: „a lui popa Lazar este“.

Iar însemnarea călătoriei se află la fol. 123 Vo.: „Mesița lu-

¹ Alta, mai rea, în ms. 3692.

² „Pentru sfînta lavră a lui Athon și pentru apă și pentru Sfîntul părintele nostru Athanasie.“

lie 1, 1756 (și cu cifre). Să se știe de cându am fost la Roma, eu popa Lazar din Macău, și am fost și la casa Precistii în Levret¹, și am înblat în 4 luni și 12 zile.

Pintr'aceia scriu, să se știe, Innarie 17, 1757. Lazar Petru, popa în Macova.

1759 (*sic*). 2496 (!) de când s'au descălecat Roma⁴.

Era vremea când acolo suferia în exil Ioan Inochentie Clain pe care-l va fi și văzut popa nostru, și puțin înainte de drumul roman și italian al lui Amfilohie de Hotin. N. Iorga.

Iurg Coriatovici și Moldova

În volumul de omagiu Hrușevschi (Chiev 1927), d. P. P. Panaitescu dovedește neexistența Domniei lui Iurg Coriatovici Litvanul asupra Moldovei. Arătasem, nu cu îndoieli, cum reiese din expunerea d-saie, ci cu siguranță, că diploma pentru Litavor e falsă; adusesem înainte și neființa ei în depositul arătat de Hasdeu. Observasem lipsa lui din pomelnicele noastre.

Rămăsese: întâiu mențiunea lui Strykowski, cu mormîntul de lângă Vashuiu; dăunăzi d. Ghibănescu credea chiar că a găsit în mortul îngropat în condiții contra datinei la biserica domnească trupul usurpatorului. D. Panaitescu adună probe că în general călătorul din secolul al XVI-lea inventează amintiri istorice.

Apoi mențiunea Cronicei litvane, aceia care ne făcea să mai păstrăm ilusia acestei fantasme. De și în *mărturia ei trăiește amintirea unui contact cu Moldova*, d. Panaitescu observă că ea se află în partea care nu e contemporană.

În ce privește data preținsei lui Domnii, cercetări în izvoare până acum neatînse pentru istoria noastră au dus la rezultatul că pe atunci el era sau în Polonia lui sau supt pămînt.

Cîndva, de mult, admisesem o reacțiune ortodoxă care l-ar fi putut aduce, contra latinismului lui Lațcu-Vodă: *odată admis textul cronicei litvane, nu putea fi altă explicație pentru intrusiunea lui*. D. Panaitescu obiectează cu dreptate că Iurg era un „latnofron“, mormîntul lui chiar aflîndu-se probabil într'o biserică a catolicilor. N. Iorga.

¹ Loretto.

Note despre România în lucrarea unui autor armean

Părintele Hugas Ingigian, eruditul mechtarist, originar din Constantinopol (1758-1833), are mai multe lucrări valoroase de istorie și geografie, rezultat al unor laborioase cercetări.

Lui i se datoresc cele trei volume din seria de unsprezece volume (7742 pagini), „Geografia celor patru părți ale globului: Asia, Europa, Africa și America“, tipărite la Veneția, Tipografia Părinților Mechtariști din Sf. Lazăr, în anii 1802-1808, supt îngrijirea abatelui Stepannos Kuver Akonț (1740-1824), născut în Gurghiu (Transilvania).

Păr. Ingigian a redactat volumele V și VI despre Europa. Volumul V este consacrat Constantinopolului, iar în volumul VI se vorbește despre cele șapte diviziuni (provincii) ale Turciei europene (beilerbeicul de Sofia, pašalicul de Bosnia, pašalicul de Ozû sau Oeacov, eialetul de Ulah-Bugdan, pašalicul de Moreia, serascheratul de Creta și regiunile litorale ale lui Ca, u dan-Paş.).

În același volum al VI-lea (pp. 163-226) o parte însemnată este rezervată principatelor Ulah-Bugdan (Valahia-Moldova) din anii 1780-1785, ca o parte a Imperiului otoman „guvernată de prinți creștini tributari“.

*

În capitole succesive autorul descrie sau explică:

1. *Cuvintele de Ulah și Bugdan* (pp. 163-5), apoi fruntariile acestor două provincii.

Granițele Valahiei: la Nord munții Carpați o despart de Transilvania, la Est se desparte de Bugdan (Moldova) prin râul Milcov până la unirea acestuia cu Siretiul și de Siretiu până la Dunăre, la Sud se desparte de Bulgaria prin Dunăre până la Vo-dița, la Sud-Vest se desparte de Banat începînd de la Orșova la Mehadia.

Granițele Moldovei (Bugdan), cuprinzînd și Bucovina: la Nord se desparte de Galția prin râul Ceremuș, de Hotin prin râul Prut și de Podolia prin Nistru, la Est se desparte de Tatarii Nogai prin Nistru și de Tatarii de Bugeac prin deșertul vast, la Sud se desparte de Tatarii de Dobrogea prin Dunăre și de Valahia prin Siretiu și Milcov, la Vest prin Carpați.

2. *Întinderea și populația celor două provincii* (pp. 165-7).

Întinderea Valahiei este socotită de la Apus la Răsărit 100 de oare și de la Nord la Sud 50 de oare, iar fruntariile jur împrejur șapte sute de mii.

Moldova o găsește octogonală, avînd fiecare parte 60 de oare.

Populația ambelor provincii de un milion.

3. *Munții, riurile și lacurile* (pp. 167-70).

4. *Climatul și producția* (pp. 170-181).

Producția principală e grîul, apoi orzul, porumbul, vinul, pînul, merele (domnești), perele, cireșile, etc.

Dintre plante: brad, stejar, etc.

Dintre animale: oile Valahiei (țigăi, bărsane, stogoșe). În 1786 au fost patru milioane de oi și capre. Vitele ambelor provincii sînt renumite. E cunoscut calul din Moldova, mai ales acel crescut de Armeni. Se mai citează porcii, găina sălbatecă, potîrnichile, porumbeii, albinele, etc.

Printre mine, vorbește de sare (Telega, Slănic și Vâlcea), din care s'au produs, în 1755, 25 de milioane de ocă salitră (Sorocea), din care trebuiau expediate la Constantinopol 20.000 de ocă pe an. Păcură și chilimbar (ambră). Pe vremuri au existat și mine de aramă și fier (Craiova). Piatră nu există.

5. *Comerțul, obiceiurile și limba* (pp. 181-6).

Autorul spune că recoltele României erau duse cu sila la Constantinopol, de unde veniau negustori cu firme și duceau anual 500—600 de mii de vite precum și 80.000 de ocă de untură. Cerealele erau duse prin Galați și Brăila de Lazi, și târziu numai de negustori din Europa. Anual se duceau în Polonia aproape 20 de mii de cai, 5.000 de boi, 6.000 de vaci de către negustori armeni din Galiția. Se mai exporta 50.000 de ocă ceară, 200.000 de piei de vulpe și iepuri. Se vindea în Rusia vinul. Din Constantinopol se importau țesături și mărfuri provenite din India, Alep și Chios. Din Rusia blănuri, din Viena postavuri, etc.

În Iași și București existau câte un seminar teologic și școli unde învățători greci predau gramatica și logica lui Aristotel.

6. *Fapte politice* (pp. 186-94).

La acest capitol autorul vorbește despre Dacia, stăpînirea romană, năvălirile slavă și tatară, Radu Negru, Neagoe Basarab și Bogdan-Vodă și apoi despre suzeranitatea otomană, amintind de Sultanii Baiezid Ildirim, Celebi-Mehmed, Murad II, Fatih-

Mehmed II, Baieziid II și Ahmed I, cari au domnit asupra provinciilor Valahiei și Moldovei.

Vorbește în urmă despre epoca Fanarioților, când beii greci au putut slăbi influența boierilor indigeni, mai ales în Valahia, însă în Moldova n'au putut avea aceeași influență.

Mai vorbește de războiul ruso-turc, de tratatul din Cainargi, 1774, intrarea în 1784 iarăși supt dominația otomană a principatelor românești, și despre noile constituții decretate de Sultantul Abdul-Hamid I, referitoare la schimbarea Domnilor și impozite.

7. *Guvernarea* (pp. 194-205).

În acest capitol autorul explică felul cum erau aleși Domnii și ce drepturi aveau, ce e Curtea și rolul ei, cine erau boierii și drepturile lor. Arată apoi calitatea funcționarilor (Ban sau Banovăț, Vornic, Logofăt, Spătar, Vistier, Clucer, Postelnic, Stolnic, Serdar, Medelnicer, Sluger, Șătrar, Clucer de Arie, Agă, Vel Comis, Cămăraș, Grămătic, Armaș, Vel Portar, ispravnic de Curte, Divan-Efendi, vâtaf de aprozi, ceaș de aprozi, cupari, bechieri, etc.).

8. *Sigiliul și titlurile Domnului* (pp. 194-205).

Spune că marca Valahiei era un corb pe un deal ținând în gură sus o cruce, într-o parte soarele, în altă parte luna. Marca Moldovei cap negru de vită pe fond auriu.

9. *Veniturile ferii* (pp. 206-214).

Autorul vorbește de dările vechi (pogonul steagului, mucarer și ajutorința), și de dările nouă („dosin“, oierit, dijmărit, vinărit, pogonărit, vacărit, tutunărit).

Veniturile Valahiei în 1722 au fost de 3.550.000 de piaștri (din cari 2.200.000 de la sate, 200.000 de la maziile, 140.000 de la Români veniți din Transilvania, 500.000 de la sare, 200.000 de la vămi, 280.000 de la oi, 70.000 de la stupii de albine, 60.000 de la vin, 60.000 de la tutun, etc.).

Veniturile Moldovei în 1785 au fost de 2.840.000 de piaștri.

10. *Armata* (pp. 214-6).

După ce vorbește de vechea oștire, spune că actualmente fiecare principat posedă cîte 6.000 de soldați, pedestri și călări, în afară de garda Domnilor, care se compune din 200 de Sîrbi și Albanesi. Mai existau și soldați turci, cari erau în-

sărcinați să intervie cînd Turcii comiteau o vină; apoi și ceauși, printre cari și mulți Armeni.

11. *Religie și Mitropolie* (pp. 216-8).

Citează trei eparhii în Valahia (Mitropolia din București și episcopatele din Craiova și Buzău) și cinci eparhii în Moldova, din care Mitropolia din Iași și celelalte episcopate.

Mai vorbește de drepturile Patriarhului din Constantinopol asupra Mitropoliilor din Valahia și Moldova, de drepturile acestora și de dările ce încasau.

12. *Împărțirea Administrativă* (pp. 218-26).

17 districte și anume: Focșani sau Slam-Rîmnice, Buzău, Săcuieni, Prahova, Ialomița, Dîmbovița, Ilfov, Muscel, Argeș, Vlașca, Teleorman, Olt, Romanai, Vilcea, Jiu, Gorj, Mehedinți.

În acest capitol mai vorbește de mai multe orașe, ca București, Focșani, Iași, Suceava, Neamț, Hirău, Soroca, Orhei, Lăpușna, Vasluu, Fălciu, Tecuciu, Roman, Bacău, Cîmpulung, Rădăuți, Piatra, Grozești, Botoșani, Chișinău, Huși, Birlad, Galați, etc.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

*

Părintele Ingigian tot în același volum vorbește (pp. 107-127) despre județul Ozû din pašalicul Ozû sau Ozeacov, avînd ca sediu Silistra și despre 31 de districte ale județului Ozû (Silistra, Constanța, Babadag, Balcic, Cavarua, Isaccea, Mangalia, Măcin, Tulcea Hirșova, Brăila, Ismail, Bender, Chilia, Akkerman, etc.).

H. Dj. Sirouni.

DĂRI DE SAMĂ

G. G. Mateescu, *Două lecții de epigrafie* (Din „Anuarul institutului de istorie națională” IV).

Prima lecție tratează despre marea inscripție latină cunoscută supt numele de *Monumentum Ancyranum*, găsită la Ancyra în Asia-Mică (Angora de azi), care cuprinde înșirarea onorurilor de care s'a învrednicit August, precum și faptele lui mai de samă, redactate de însuși împăratul. După ce face istoricul inscripției, autorul recomandă drept cea mai bună ediție a textului ediția lui Ernst Diehl în colecția *Kleine Texte* a lui Lietzmann din Bonn (1910). E greu de stabilit care e scopul inscripției în care Au-

gust își dă socoteală de toată cariera sa politică, și mai greu de stabilit e caracterul literar al inscripției. După ce înșiră diferitele păreri contradictorii, autorul acceptă părerea lui Kornemann, Mommsen și Niese, după cari inscripția trebuie privită ca un *elogium sepulcrale*.

Urmează rezumatul textului.

Insemnătatea acestei inscripții este extraordinară. Ea este una dintre cele mai serioase contribuții la istoria romană în toate domeniile ei.

II. Contribuție epigrafică la istoria regelui Byrebistas. Decretul orașului Dionysopolis pentru lauda lui Akomion.

Lecția a doua cuprinde comentarea inscripției grecești de la Dionysopolis (Balciul de azi), inscripție foarte importantă pentru noi, întru cât ni dă lămuriri foarte prețioase asupra marelui rege geto-dac Burebista. Găsită la Balci, inscripția a fost dusă la Muzeul din Sofia și a fost publicată pentru întâia oară în „*Izvestia*“ *Ministeriului Instr. Publice* din Petrograd (Ianuar 1896) de către savantul rus V. Latyschew.

Caracterul inscripției este acela al unui *decret* obișnuit acordat de cetatea grecească Dionysopolis pentru lauda lui Acomion, fiul lui Dionysios, care aducea multe servicii patriei sale, între altele și ca sol trimis pe lângă Byrebista și chiar la Romani. Data monumentului a fost fixată la a. 48 în Chr. de Latyschew.

Între alți savanți cari s'au ocupat de această inscripție a fost și regretatul Vasile Pârvan, care a dat faptelor istorice o largă interpretare (*Getica*, I, pp. 66, 74-5, 78-82, 83). Urmează textul inscripției și istoricul cetății, care de mult de tot se numia *Κροβύσι* și s'a numit apoi Dionysiopolis pe la 200 î. de Chr.

Știrile pe care ni le dă inscripția sînt importante pentru că ele completează informația istorică privitoare la regele Byrebista.

Ambele lecții sunt tratate cu claritatea și precisia punerii la punct ce caracterizează lucrările tinărului savant care este d. G. G. Mateescu.

D. P.

* * *

I. Lupaș, *Sibiitul ca centru al vieții românești din Ardeal* (din „Anuarul Institutului de istorie națională“, V), Cluj, 1928.

Se arată condițiile colonisării săsești în acel Ținut (ar fi de căutat originea acelor „descensus“ ale Voievodului regal, pe care autorul le traduce cu „conace“, pe când trebuie, literar, „descălecători“). De unde e numele de familie, cumano-român, de Borza al puternicului Voievod Ladislau de la începutul secolului al XIV-lea (v. și Borzea, Borzești) (p. 8)? Din punctul de vedere general al evului mediu, extrem de interesantă alegerea preoților și constituirea aleșilor într-o *universitas*, neepiscopală și anti-episcopală (op. 5-9) *Decanatul trebuie pus în legătură cu corepiscopatul galic, altă creațiune populară medievală*. Brașovul îl arată pentru timpul său, ca și Sibiuul.

Toate aceasta suggestive observații ca prefață la tratarea „vieții românești“ la Sibiuu.

La pagina 12 „Assenus Burui“ se traduce „Asan Borilă“, nu „Burul“. Se atrage din nou atenția prezenței Românilor, la 1210, în oastea contra lui. Ingenioasă observația că termenul de Grossdorf pentru Săliște arată găsirea de Sași a acestui important centru rural al Românilor (p. 13). Curioasă etimologia lui Bedeus: Sib-tab, dav, deci Sibiuu, *dava* prin excelență (p. 13, nota 1). Se cunoșteau mențiunile de scrisori românești de la Sibiuu în 1495 și 1504 (*ibid.*, nota 2). Scrisoarea din 1464 a Sultanului prin care dădea privilegiile Polonilor poate fi pusă la îndoială, dar *încă de atunci și limba românească putea fi, ca și cea străbească, limbă de Stat pentru Turci*. Autorul dă numele preotului cu scrisorile cele vechi: Brașoveanul Beatul (p. 14). Mențiunea, în documentele Dragomir, a judeului, cneazului Dumitru din Săliște pe la 1500 e foarte interesantă (op. 14-5). Philippus Pictor (Moler) poate să fie și *un pictor român* (cf. pp. 15-6). Se conturează rostul dascalului Dumitru Popa din Săliște pe la 1616 (p. 16): el putea fi originar din Sălagiu; cred că am cetit bine caracterul *rusesc*, din Putivla, al Viădicăi Gheorghe Ghenadie de Ardeal (p. 17). Intenția lui Dionisie Novacovici de a-și face reședința la Orăștie, la Vad sau la Sebeșul Săsesc (p. 18). De ce Rașinariu când e satul Rășinariilor? A te nouă despre negocierile lui Dionisie cu Curtea. Era vorba și de Brașov, dar Viena vrea Sibiuul, pentru o mai bună pază (p. 19). Reședința rămîne, supt Sofronie Chirițovici, numai nominală (p. 20). Data de 1778 pentru biserica unită (p. 21, nota 3). Planul lui Ioan Inochentie Micu de a clădi una mai mare (p. 22, nota

1). Moga e silit a începe la Cluj (p. 22). Cererea lui de a fi scos de acolo (pp. 23-4). Cumpărarea cu greutate a casei Bánffy din Sibiu (pp. 24-6). La 1810 încă se cerea de Consistoriul de aici voia de a trimete un reprezentant la dieta ardeleană (p. 29).

* * *

Fundația culturală Principele Carol, Căminul cultural «Cetatea Albă», *Cetatea-Albă : zece ani de la realipire*, București 1928.

Foarte bună carte de enciclopedie populară, cuprinzând și multă istorie: veche și nouă. Nu odată, în text și în figuri, lucruri nouă. Astfel frumoasa cruce de la biserica armenescă (p. 23: un nobil crucifix pe filigrană), mormîntul grecesc (p. 52), un altul (p. 58), monedele de la Tyras, cu un bun text explicativ de d. Paul Nicorescu (p. 54 și p. 74 și urm.), sculpturi antice (pp. 60-61), o cupă de Delos (p. 63), amfore (p. 64), inscripții (pp. 66-7, 70), poarta cetății (p. 68). D. Avakian expune istoria medievală și modernă a cetății (fără dreptate nu admite dominația genovesă aici; dar în cetățile din Crimeia?). Alexandru cel Bun a venit cu oaste ca să ia moaștele Sf. Ioan tocmai pentru că nu era a lui cetatea. Mărturiile ca a lui Nicolae della Porta și Wavrin nu se pot arunca așa de ușor. Tot așa nu văd nimic particular slav în așezămîntul județului, bătrânilor sau juraților; iar jupan se zice, și în forme *pan*, oricărui boier moldovenesc; cruciații sînt pe Dunăre la 1445, și nu Moldovenii au luptat la Nicopol, bătălia fiind din 1396, nu 1389; Mohammed al II-lea nu moare la 1483. Inscripție armeană din 1446; nu cred în valoarea economică a cetății supt Turci. Școala Vlădicăi Dionisie supt Ruși. Pietrele cu inscripții din secolul al XV-lea pp. 75 (cea din 6948), 77 (cea din 6984), 81 (cea din 1479).

* * *

Generalul R. Rosetti *Notele unui ofițer norvegian înaintea și în timpul războiului de neafirmare, 1876-1878* (în „Memoriile Academiei Romîne“), București 1928.

Notele din 1877-8 ale ofițerului norvegian Flood, comunicate generalului Rosetti, formează materialul acestui studiu. Sosire în Decembrie 1876: vede la București cară cu boi, noroiu, urși purtați de ursari. Note tehnice asupra armatei. Carol I, „amabil, dar cu înfățișarea unui om încercat de durerile vieții“ (p. 15).

Ședință la Cameră în Ianuar 1877, pp. 19-20 (se fumează în sală). Audiență la Domn, p. 21 („discursurile frumoase nu sînt totdeauna ce e mai bun: ele înșeală; ar fi mai bine a se vorbi mai puțin și a făptui mai mult: iată cum a făcut Suedia-Norvegia“). La colonia germană, p. 22. La Galați, pp. 22-3. La Brăila, pp. 23-4. Călătorie la Buzău, cu amănunte precise (pp. 24-5). E sigur că Flood prezintă pe vizitatorii în toalete îngrijite ai unui ministru de Anul Nou ca pe niște simpli servitori (p. 27)? Scena unor lucrători la stradă cari mai mult își petrec (*ibid.*; v. și pp. 28-9). Cred că era bine să se prezinte întreagă descrierea ceremoniilor de la Bobotează (v. pp. 30-1): „defilare foarte reușită“. Tot așa pentru slujba la Mitropolie (p. 31). Prescurtările urmează (și pentru o căsătorie; p. 32). „Cred că n'am vazut niciodată atîtea femei, așa de frumoase, ca la Giurgiu, de la cele mai distinse și până la cele din popor“ (*ibid.*). De ce n'ar interesa descrierea satului Comana (p. 33)? Refus ruzesc de a-l lăsa pe Flood sa meargă dincolo de Prut (pp. 33-4). Ofițerul norvegian pleacă apoi la Dresda (p. 34). Se va întoarce numai după luptele de la Grivița, într'un timp însă cînd se aștepta caderea Plevnei (p. 34). La Poradim e oaspetele Domnului, dar lipsesc amănunte asupra conversației cu dînsul (p. 36). Norvegianul e atașat pe lingă generalul Cernat (*ibid.*). Lauda serviciului sanitar al generalului Davila (p. 37). Și descrierea unei părți din Bulgaria ar avea interes (v. p. 39). La 4 Novembre „un ziar“ vorbește de schimbul județelor basarabene cu Dobrogea (*ibid.*). Continuă dorința de pace în oaste (p. 40). Descrierea de marturi a atacului nereușit la Grivița, învinuindu-se conducerea (pp. 41-2). „În trei șferturi de ceas am pierdut opt sute de oameni“ (p. 42). Iată și Nunuță Roznovanu, voluntar, sublocotenent de miliție, „om curios“, cu trăsura bagajelor sale după dînsul (p. 44). Și colonelul Ipătescu descrie asaltul nenorocit din Septembrie, pp. 45-6. Aspectul și conversația bătrînului Todleben (pp. 46-7). Despre Osman-Pașa: „are cele mai bune trupe din Turcia și, încă, cadre bune, cu care să poată forma o nouă armată“ (p. 47) Sentinela căreia i se atrage atenția că i se vede corpul de dușmani. „Dar îi văd și eu“ (*ibid.*). În tranșee, „toată lumea părea calmă, ca și cum s'ar fi găsit la ea acasă“ (p. 48). Plăcarea din Plevna a lui Osman și a populației (p. 53). „Nu era armată în retragere, nici

mase de fugari: sămăna cu migrațiunea popoarelor ca și cînd un popor întreg fusese surprins de fier și foc și totul se oprise și adormise de desperare și de frica morții" (p. 54). Trecerea liniștită a generalului Cernat *înaintea trupelor noastre* pe care, în neconținută lor înaintare, le salută (*ibid.*). „*Romîni se fînuseră ca viespele de Turci*. Trupele turcești dincolo de Vid înălțară și ele steagul alb. Lupta era istovită. Osman-Pașa cu întreaga sa armată erau prinși" (p. 55). Aclamații primesc pe Carol I-ii (*ibid.*). „*Romîni fuseseră tot timpul în contact cu dușmanul; de aceia toți prizonierii au fost luați de dînsii*, liniile rusești fiind totdeauna mai depărtate de Turci, ceia ce și fu cauza pentru care nu descoperiră destul de din vreme retragerea dușmanului" (*ibid.*). Osman „e găsit" în cutare casă, „de colonelli Cerchez și Arion" (p. 56). Și acum, în trecerea printre Romîni, Alexandru al II-lea rămîne întunecat (*ibid.*). Foarte interesant, la 16 Decembre, discursul ofițerului norvegian, decorat cu Steaua României, care, în fața lui Ion Brătianu, ridică paharul „pentru regalitatea României", pentru „proclamarea Regatului romîn" (p. 57). Turnu-i pare „un oraș frumos" (p. 57). Păcat că se suprimă amănuntele unui nou drum spre Dunăre, în Ianuar 1878, prin Craiova, unde „se joacă destul de bine o piesă în genul *Falimentului* lui Ibsen" (p. 59). „Din cei treisprezece ofițeri aflați la masă, patru urmaseră școala de stat-major din Paris, iar alți patru pe cea de geniu din Metz" (p. 61). Înțoarcerea, după armistițiul, a locuitorilor din Calafat (p. 63). În legătură cu devotamentul d-nei Fălcoianu, se citează pentru întâia oară o carte care și altfel trebuie cercetată: M-me Olympe Noël de Bessier, *Chronique humanitaire et réparatrice sur les ambulances et hôpitaux roumains pendant la campagne de Bulgarie, 1877-1878*. Și întrarea, prin capitulare, a Romînilor în Vidin trebuia păstrată (p. 65).

Am eu însumi cartea, rătăcită pentru moment, a unui martur danes al războiului. Cred că-i voi putea înfățișa în curînd cuprinsul.

N. Iorga.

* * *

Dr. Karl Kurt Klein, *Beziehungen Martin Opitzens zum Rumänentum*, Sibiu, 1927.

Legăturile cu poporul românesc ale reformatorului și poetului

german Martin Opitz, al'cărui rol în orientarea literaturii germane din veacul al XVII-lea a fost, precum se știe, covârșitor, nu au fost studiate pînă acum cu temeiul.

D. dr. Klein, docent la Facultatea de Litere din Iași, a supus materialul documentar unei noi cercetări, și rezultatele acesteia le-a publicat într'o broșură. D-sa recunoaște că lucrarea cea mai interesantă a poetului despre Romîni este *Dacia Antiqua*, dar că manuscrisul acesteia s'a pierdut cu prilejul morții sale. Opitz a fost în Ardeal între 1622 și 1623, unde a cunoscut pe Romîni de aproape la Alba-Iulia și Cluj (p. 6). Contactul cu Romîni ardeleni a fost foarte puternic, și d. Klein îl explică prin faptul că, în acea regiune nefiind Sași și Opitz neputîndu-se aclimatiza în societatea maghiară, o prefera pe cea românească (p. 7). Prințul Bethlen și Sașii l-au primit foarte bine pe poet, lucru de care pomenește el în prefața la „Buch von der deutschen Poeterey“. Cu Maghiarii nu s'a înțeles, fiindcă aceștia nu știau nici germana, nici latina (p. 9). D. Klein e și el de părere că Opitz n'a învățat limba ungurească în Ardeal, dar că a învățat românește. D-sa sprijină această aserțiune pe faptul că poesia „Zlatna“ poartă ca titlu numele românesc și nu pe cel german Schlatten sau pe cel unguresc Zalathna, și pe faptul că pentru humanistul care stăpînia la perfecție latina învățarea limbii românești n'ar fi constituit o greutate de neînving (p. 10). Poesia „Zlatna oder Von Ruhe dess Gemüthes“, închinată prietenului sau Henrich Lisabon, administratorul minelor de aur de la Zlatna, este, după cum reiese și mai bine din comentariul d-lui Klein, în parte o descriere a localității Zlatna și o evocare a Romei, ale cărui urme poetul le găsește în limba poporului.

E caracteristic de pildă versul:

So nahe sind verwandt walachisch und latein (p. 12).

D. Klein remarcă, cu drept cuvînt, felul cum Opitz consideră pe Romîni ca descendenți ai Romanilor și cum în opt versuri descrie danțul românesc hora :

„Wie dann jhr Tantz anzeigt,
In dem so wunderbar gebückt wird und geneigt,
Gesprungen in die Höh', auff art der Capreolen,
Die meine Deutschen sonst aus Franckreich müssen holen.
Bald wird ein Kreiss gemacht, bald wiederumb zutrant,

Bald gehn die Menschen recht, bald auff der lincken hand.
Die Menschen, die nach jtz fast Rönisch muster tragen,
Zwar schlecht, doch witzig sein, viel dencken, wenig sagen“.

Mai departe, în alte versuri Opitz vorbește de „țara în care curge aurul“ pe care îl spală țărani (p. 13). El pomenește pretutindeni cu entusiasm despre Români, entusiasm pe care d. Klein nu-l explică numai prin faptul că a putut găsi în acel ținut muntos urmași de-ai Romei, dar și din cauza unei iubiri pe care ar fi avut-o în Ardeal pentru o Romîncă, pe care în poeziile sale o numește Vandala și de care se desparte cu greu la întoarcerea în țară (p. 14 și urm.). D. Klein crede că această Vandala n'a fost o Unguroaică, așa cum susține învățatul maghiar Iacob Béla, ci o Romîncă, de care a fost ajutat să învețe puțin românește (p. 16).

În partea a doua a cronicii sale d. Klein se ocupă și cu importanța lucrării pierdute *Dacia Antiqua*, la care Opitz a lucrat cu atîta încordare și care după părerea d-lui Klein n'a fost numai un studiu arheologic, ci o lucrare istorică, în care Opitz s'a ocupat și cu problema Romînilor ardeleni (p. 18). Folosindu-se de scrisori de-ale lui Opitz către filologul Gruter, d. Klein combate părerea lui Robert Gragger („Martin Opitz in Siebenburgen“, *Ung. Jahrb.*, 1926) că Opitz n'ar fi scris o lucrare arheologică, ci una istorică (p. 20 și urm.). Tot basat pe scrisori, d. Klein stabilește cu oarecare precizie că studiile istorice ale lui Opitz pentru istoria Ardealului se întind pînă în veacul al XVI-lea și chiar pînă la epoca în care trăia Opitz, lucru pe care i-l dovedește și cea de a doua călătorie pe care Opitz o proiectase în Ardeal și pașaportul ce i-l puse prințul Bethlen la dispoziție. Opitz intenționa atunci să se coboare pînă la malurile Dunării, pentru a studia pe Romîni de dincolo de Carpați. Sfătuit de prieteni, Opitz nu mai întreprinde călătoria (p. 23 și urm.).

Importantă e părerea lui Opitz că Romîni se trag din coloniștii lui Traian, părere pe care nu și-a schimbat-o nici prin studiile de mai tîrziu (p. 26).

Cu drept cuvînt deplînge d. Klein pierderea acestei opere istorice a lui Opitz, care, dacă s'ar fi păstrat, ar fi folosit multor istorici de mai tîrziu. Entusiasmul lui Opitz și autoritatea sa ar fi jucat în controversele de mai tîrziu cu siguranță un rol în-

semnat și ar fi făcut ca originea Românilor să nu fie pusă cu atâta ușurință în discuție.

Ion Săn-Giorgiu.

* * *

N. Cartoian, „*Fiore di virtù*“ în literatura românească (din „Memoriile Academiei Române“), București 1928.

E un foarte întins și adâncit studiu asupra *Albinușei* românești (deosebirea de „Albina“, *Melissa*, bizantină, la pag. 16), care derivă din acel vestit original italian care se chiamă *Fior di virtù* a lui Tomaso Gozzadini, din secolul al XIII-lea, publicat întâia oară la 1474 (de patruzeci de ori până la 1540): (bibliografia completă a edițiilor la pag. 2, notele). E o culegere de definiții a virtuților și viciilor incorporate apoi într'un animal și întovărășită de sentințe, material luat în mare parte din vestitul „*Physiologus*“ apusean. (la pag. 5 „ducento“ nu înseamnă secolul al XII-lea, ci al XIII-lea). Se menționează formele românești (din 6931, 1774 și 1777), p. 5. Izvoarele celelalte ale „*Albinușei*“, p. 73 (și *Gesta Romanorum*). Toată această parte e înfățișată cu bielșug de erudiție.

În partea privitoare la forma românească se începe cu *Floarea Darurilor*, tradusă (și publicată la Snagov în 1700) după „*Ἀρθος τῶν Χαρίτων*“. Msse se află de la 1620 (copiat la Simpietru, în Ardeal) și de la 1693 (în acest miscelaneu și „Poveastia țărilor și a împărățiilor cite-s în pământul Asiei“), scris de dascălul Costea din Șcheiu. Se descrie prima formă (prescurtată), deosebind-o și de a doua, cu care în general coincide. Rezultatul observațiilor e că pentru ambele a fost o formă mai veche (p. 33). Limba e studiată în capitolul V: toate caracterele trimet la secolul al XVI-lea („bărbier“ apare și într'o scrisoare din vremea lui Vasile Lupu; v. p. 50). Se copie și cuvinte neînțelese; v. p. 60. Originea sârbească apare evidentă. Cum Mljeta e Meleda, „Mleci“ — p. 60 — e Veneția. D. Cartoian caută unde poate fi Simpietru și preferă pe cel de lângă Hațeg (pp. 55, 57-8) „Oarecare Kukuljevic“ (de la Cucul) e un cunoscut erudit (autorul, cu Sakčinski, al unei culegeri de documente; v. p. 61). Note și despre alte versiuni românești, posteroare ediției. Se revine asupra acesteia (p. 71 și urm.). Se dau știri despre edițiile grecești, de două feluri, care încep pe la 1529 (pp. 72-3): Filoteiu Atonitul, care a dat manuscriptul pentru

tiparul de la Snagov, a lucrat după un text din 1634 (p. 81). Opera lui a fost des copiată și retipărită în 1807, 1808, 1814, 1864 (p. 88). Interesant capitolul despre o traducere rusească de la 1592 după cea „bogdănească” a lui Gherman Vlahul, scoasă din italienește (p. 88 și urm.). Din nenorocire nimic nu pune pe urma acestui scriitor necunoscut.

Cîteva stampe. N-I VI (de la Gheorghe Lazăr; p. 65 și urm.) nu poate fi din secolul al XVIII-lea: el cuprinde o traducere nouă în textul slavon. Scrisoarea e din al XVI-lea (ediția Ilarion Pușcariu, în *Doc. pentru limbă și istorie*, I, pp. 1-23).

* * *

Ion Colan, *Viața și opera lui Ion Barac* (din «Memoriile Academiei Române»), București 1928.

Cartea începe cu o îndreptățită reclamație în folosul uitaților Barac și Vasile Aaron, de sigur vrednici de cercetare supt toate raporturile arătate de autor. Atentă reconstituire a genealogiei acestei familii de preoți din Alămor. Ioan Barac e născut la 1776, studiază dreptul la Cluj, e dascăl la Avrig, vine la Brașov în 1802, ajunge translator pentru Sași: logofăt, la Magistrat în 1805, stă o clipă la Arad și moare la 11 Iulie 1848. Despre familia lui de țerani se mărturiseste azi că „nu se îmbulzesc, dar nici nu se vaieră” (p. 8). Începînd cu prima ediție din „Arghir și Elena” se începe bibliografia îngrijită a cărților (și lista aprecierilor, până la Eminescu, a întăii lucrări, pp. 11-2). Foarte importantă originea popular-românească — etimologiile sînt însă suspecte — a legendei lui Arghir, citată și de Budai-Deleanu (pp. 14-5). Ba încă se constată identitatea între două versuri din opera lui Barac și altele două din cîntecul, la Romîni din Serbia, al lui „Ardin crăișor” cel „pedepsit cu dor” (p. 16). Arghira, soția lui Radu Mihnea, era o Greacă, și numele ei înseamnă Argintia; numele de Arghir și Arghirie la bărbați pare însă a fi în adevăr de origine literară, ca și cel de Alexandru sau cel de Antioh (v. p. 17). Se cercetează apoi quasi-misteriosul prelucrător maghiar, după un izvor italian necunoscut, Albert Görgey (în treacăt constatarea că pe la 1550 intră în literatura maghiară și *Alexandria* — prin Petru Ilšovay —, Povestea Troii; pp. 18-19). Dar povestea despre „Tunder Heléna” a avut la Unguri treizeci și cinci de ediții (p. 21). Se relevă că eroul

apare la Görgey, modelul lui Barac, îmbrăcat românește și că se întîmpină la el și forma de vocativ românească „Arghire“ (p. 22). Tot așa în prelucrarea românească forme adesea cu totul deosebite (pp. 23-4). Versuri ca :

lea de-a lungul dealurile
 Și numără jghiaburile,
 Tot prin locuri necălcate
 Și prin păduri neumblate,
 Tot prin văi necunoscute,
 Prin locuri nepricepute.

 Cîte birturi, cîte sate,
 Tot întreabă de cetate,

în care e ca un răsuneț din Psalmii popularizați ai lui Dosof eiu.

Pentru *Risipiirea Ierusalimului*, osebită din alte povestiri românești cu același subiect în secolul al XVIII-lea, se trimete la opera ungurească, din 1813, a lui Iosif Katona, menționîndu-se studiile d-lui Em. Popescu, în *Transilvania* pe 1893. Se observă bine defectele : subiect nepopular, versul popular nepotrivit cu materia de epopee. Tot așa va fi cu *Pilicot* (pp. 29-30) și cu *Samson* (din germană, pp. 32-3).

La *Halimă* se observă amestecul, ici-colo, al versurilor (p. 29). O parte întreagă se prelucrează poetic, în *Cei trei frați gheboși* (p. 30 și urm.). Se lasă chestia autorului deschisă în ce privește *Tilu Buh-Oglindă*, apărut în „Foaia Duminecii“ (pp. 33-4).

Se trece apoi la această foaie însăși, atît de larg răspîdită și de folositoare.

Colaborarea lui poetică, mediocră, la „Foaia pentru minte“, p. 36 și urm.

La operele postume, încercarea, și cu alt ritm decît cel obișnuit, de a versifica *Odiseia* (pomenește și „jalea cea mare a Troadei“; p. 39). Povestea lui apare mult mai naturală (pp. 54-5), și aceeași va fi, la publicare, judecata despre *Melamofosele* lui Ovidiu și despre *Iuda* (pp. 56-7). Alte două sînt mai puțin importante (pp. 40-1): „Pepelea“, devenit „Pipelea“, vine dintîo lucrare ungurească.

La urmă analiza, începînd cu *Constantina*, a operelor inedite. Se presintă *Cartagena*. Drama cu subiect portughez (de căutat

originalul) are, în prosa ei, o notă de bună familiaritate românească (p. 46). Poate și *Mirele cel umblat și procopsit* (1842), din care nu ni se dau probe (v. p. 46). Lipsesc și lămuririle despre „Vinătorul de la Matra (sau) Casimir și Eleonora” (p. 47). Foarte remarcabilă și limba dintr'un *Hamlet*, cules în traducere și neîngăduită prefacere germană (pp. 48-9). Ar fi de cercetat și comediile: *Vicleșugul fetesc și Vicleșugul femeiesc (aceasta din urmă, originală, trebuie neapărat lipărită)*; v. p. 55). *Atala* a lui Chateaubriand, trecînd pe la un translator neamț, devine o tragedie (p. 55). Au haz unele din versurile răzlețe, ca acestea:

Trei muieri în adunare
Fac un tîrg de țară mare (p. 50).

Alte bucăți, între care cea despre ciună și *Adelaida*, în paginile 51 și urm. O notă a lui Gavra îi mai arăta pe Barac ca autor al „Corăbierului celui d'întăiu” și al „Lucreției” și ca traducător, tot după nemțește, al lui Marmontel (p. 58). O alta vorbește de „Pruncii cei tăiați pe timpul revoluției franceze”, de prosa din „Pusnicul din insula Formentera” și de *Din nenorocire pierdutul sau rătăcitul Băcanul*, „dramă în prosă și cu stihurire” (p. 58).

La urmă de tot se dau părți din opere inedite. În *Constantina* (p. 63) o merită atâtea întorsături populare ca aceasta:

Cînd s'au sculat vinturile
Din toate adîncurile
Preste Marea Baltică,
De părea că va să ningă
Și cu vifor să atingă
Ziua cea mai falnică.

Ori:

... turburata Mare
Cu corăbii pe spinare
Tot în valuri s'a umflat.

În special acest metru îi priește lui Barac.

Alte versuri le-am citit în *Ist. lit. romîne în veacul al XVIII-lea*.

De toată frumuseța e limba din dialogurile piesei cu subiect portughez (p. 67 și urm.). La pag. 75, rîndul ultim din stînga, trebuie, în loc de:

Genera lu, pe care să:
Generalul lui, pe care.

Atala e prefăcută într'o piesă, cu foarte convenabile versuri pe alocuri (p. 77)

Rima e în de obște foarte bogată. Vezi, de exemplu, la pagina 80:

... Să-și lepede sarcina.
L-au născut cu toată truda,
Puîndu-i numele Iuda,
Precum este datina.

O sumă de bune stampe împodobesc cercetarea.

Tipărirea integrală a ineditelor lui Barac e absolut necesară: pentru filolog e o comoară de limbă, pentru cetitorul obișnuit de la orașe: adesea o plăcere, pentru cel de la țară: poate cea mai potrivită hrană.

N. Iorga.

C R O N I C Ă

Pătrunzătoare idei asupra Islamului, religie orășenească, pentru negustori, în notele d-lui William Marçais din *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions*, an. 1928. Se clădesc orașe de veșnică durată supt acest impuls. Se observă, după Dussaud, strecurările arabe în Siria înainte de cucerirea ei de către Califi. Închiderea femeilor presupune orașul, vâlul nu merge la cîmp. Vechile culturi rurale dispar în folosul Mecei. Numai sedentarii pot serba Vinerea. Moscheia nu poate avea măcar coperișul spart. Mohammed, patron de caravane, nu iubia pe beduini, *al-a'râb*. Ei refuzară impositul după moartea lui. Oricine poate face „hegira“ sa părăsind pustiul. Laptele e proscris (p. 52). Anume interdicții lovesc pe nomad. Moschei și bazar merg împreună; alături, baia.

*

În aceleași *Comptes rendus* ale Academiei de Inscripții din Paris, note despre imprimăria „xilografică“ la Chinesi pe Riul Albas-trul încă înainte de secolul al IX-lea, dar numai de la 932 pentru „cărțile clasice“. La 1041-9 încă Pi-Şeng fabrică „litere“ de argilă de pus pe o formă de fier. Se trece la staniu, la lemn (pe la 1300), la bronz, în Coreia (1403). În Asia centrală xilografie de pe la 1200.

*

Un nou tip monetar, oriental, al lui Traian e semnalat în aceste Dări de samă ale Academiei de Inscripții din Paris, an. 1928, p. 46.

*

D. Traian Brăileanu publică un volum *Politica* (Cernăuți 1928) în care, lângă multă sociologie, sînt pagini de interes pentru istorici.

*

O istorie a învățămîntului agricol în lucrarea recentă *Școala superioară de agricultură Herăstrău-București*, București 1928. Începutul supt Vodă Știrbei, la Pantelimon; director: C. Slătineanu, căruia-i urmează la 1857 C. N. Racotă și la 1863 P. S. Aurelian; de la 1867 și de silvicultură; era vorba de a fi așezată la Văcărești; se opune Mitropolitul Nifon, care vrea să pule acolo Seminariul; de la 1869 la Herăstrău; de la 1893 silvicultura trece la Brănești. De mare interes observațiile d-lui Al. Nasta despre gospodăriile țărănești în trecut și în prezent.

*

D. Otto Folberth tipărește al doilea volum, *Întorsul*, din *Stephan Ludwig Roth, Gesammelte Schriften und Briefe*. Sînt știri de cel mai mare interes cultural pentru întregul Ardeal în aceste scrisori. Foarte frumoase formule de stil și cugetări („Un mort este un predicator firesc al lucrurilor care se trec”: „Vergänglichkeit“). Un studiu despre educație, în sens pestalozzian (și versuri). Observații de gramatică. Elevul de la Yverdun cetește și scrie și franțuzește. O teasă despre esența Statului.

•

Industria și bogățiile naturale din Ardeal și Banat, publicație a Camerei de Comerț din Cluj, cuprinde bogate statistice.

*

În *Archeografo triestino*, seria a 3-a, XIV, p. 195, se continuă știrile despre politica de colonii extraeuropene a Împăratului Carol al VI-lea.

•

În *Zavera din 1821 și regimentul năsăudean* a d-lui Virgil Șotropa (din „Anuarul Institutului de istorie națională” IV), știri cu totul nouă. La 24 Mart 1821 Curtea poruncia să se ajute guvernul muntean contra rebelilor și să se combată acțiunea lui Alexandru Ipsii-

lant. Se bănuia că *Stoian Bașotă, capelan militar, fost în serviciul corpului de voluntari sârbi, desființat la 1814, a trecut la Tudor. Era teamă*, spune generalul Schustek, ca nu cumva „*Vladimirescu să sădească duhul nemulțămirii și al revoltei și în provinciile mărginașe și mai cu samă între Valahii înrudiți de aproape cu partizanii săi prin origine și religie*”: să se observe deci Rominii și noii veniți din Principate, mai ales preoții. Nu se primesc decât lingă hotar cei cu simple bilete de la staroști. Se comunică și desaprobarea Țarului. Să se celebreze înăbușirea revoluției din Neapole. Se desminte că Turcii din Brăila ar fi ucis niscaiva Mocani și se arată că Pașa din Silistra îndeamnă pe păstorii ardeleni a dăinui pe malul drept. În lunie lupte în Carpații moldovenești cu eteriști răzleți. O parte din ei capătă leafă la Dorna. La pagina 145: Bengescu, nu Bențescu.

*

D. Olimpiu Bontos reunește articolele sale din „Societatea de mîine” despre „Activitatea lui Slavici la „Tribuna” din Sibiu” (Cluj 1927). Mica lucrare are orizont și deosebite calități de formă. Privirea scriitorului iese din cercul îngust al multor cercetări oarecum „protocolare”, obișnuite în Ardeal. E începutul acelor studii cultural-istorice despre fapta cea adevărată alor lor pe care ni le datorește noua generație întru cât va scăpa de ambiții politice premature.

*

În *Șoimii*, IV, 9-10, d. N. Sulică prezintă după niște acvarele ale lui Valentin Franck tatăl, din Reghinul Săsesc (1590-1608), stemele lui Radu Șerban și lui Nicolae Petrașcu, fiul lui Mihai Viteazul, cu data de 1616, ambele. Pictorul a introdus modificări (crucea pe capul vulturului, care ține în plisc un inel), și iscălitura latină a lui Radu „Radulian”.

*

În *Graiul Romănesc*, II, 6, d. Dimitrie Țopa prezintă vicisitudinile elementului românesc bucovinean între 1780 și 1918. Interesant că plutașii huțuli zic încă malului de spre Bucovina: „mal românesc”.

•

Cu privire la Vlahia balcanică, în cronica insulei Cipru de Amadi se vede, la 1309, Toma de la Sola (Salona) care fuge

înaintea lui Hugues de Brienne „în Blachia, în casa de la sua figlia, che era moglie del signor de Blachia“ (ed. René de Mas Latrie, în *Documents inédits*, p. 296).

*

Note asupra istoriei Maramurășului, în *Gazeta Maramurășană*, IX, n-le 25 și urm.

•

În *Analele economice și statistice*, VI, 5-6, un studiu al d-lui Ioan C. Filitti despre „Reforma fiscală a lui Constantin-Vodă Mavrocordat“. E o lucrare foarte bine studiată și de o perfectă claritate. Se înlătură raportul între liberarea țeranului și instituirea scutelnicilor (p. 86). Cu cea mai mare atenție se caută urmările, în mare parte necorespunzătoare, ale reformei.

*

Fundația Ossoliński publică, supt direcția d-lui Kutrzeba, un volum miscelaneu despre Danzig — Gdańsk (*Gdańsk, praca zbiorowa*), Liov-Varșovia, Cracovia, 1928.

Materia e împărțită în așa fel încît istoria sau considerațiile economice sînt laolaltă. La urmă descrierea orașului actual. Adaus despre artă și literatură. Păhare în genul celor de la paginile 397 și 402 nu lipsesc la noi, ca și talerul de la pagina 403. Despre monede. Multă bibliografie și foarte frumoase ilustrații.

*

În Emil Sigerus, *Vom alten Hermannstadt*, I (Sibiiu 1922), p. 211, palatul lui Zenobiu Pop (1828). E vîndut la 1832. De la pagina 70 înainte a vol. II, ziarul fiicei agentului Hakenau din București, plecată de acolo din cauza ciумii (1826). Iar mențiunea lui Popp, și a lui Sakellario. Acolo și Grigore Brincoveanu (dar nu Domn!) cu soția și nora, p. 733. D-na Popp, *ibid.* Și un „Vladuzi“, *ibid.* Popp, în grădină, face pe ermitul, p. 76. Moartea lui Filip Caudella, născut în Moravia, organist la Viena, profesor la Weselenyi lângă Sighișoara, profesor și la Sibiiu, p. 77. Casa lui Sakellario († 1840), pp. 79-80: e reședința Mitropolitalui nostru, după ce a fost școală de fete. Pictorul Trenk, p. 109 (German, care iea o Săsoaică).

*

Între proverbele în legătură cu Dacii, *Davum agere*, „a te face că nu pricepi“, îl citează și Erasm, în *Ciceronianus*.

*

Veteranus în sens de *bătrân*, în *Liber pontificum Ravennae*, ed. Muratori, p. 59: „Quia pauci sunt veterani qui sciunt“. Tot acolo: *hostis* = oaste: „Theodoricus cum hostibus suis“, p. 66. Pentru soție-*socia*, p. 240. În Analele carolingiene: „post amissam hostem“ (an. 872).

În lucrarea d-lui Jacques Zeiller, *L'empire romain et l'Église* (vol. V din „Histoire du Monde, publiée sous la direction de M. E. Cavaignac“), Paris 1928, un prim capitol discută bazele creștinismului, raportul Evangheliilor cu Epistolele Sf. Pavel, autenticitatea acestora. Al doilea trece la persecuții, considerate mai mult din punctul de vedere al Imperiului (largă întrebuințare a operei, așa de frumoase, a monseniorului Duchesne). În al treilea, era constantiniană: și aici încrederea în convertirea lui Constantin-cel-Mare, recunoscînd totuși — pp. 61-2—ce se opune la această teză; acordă și privilegiul cultului eleusinian; creștinismul putea să nu fie de bună politică *la țară*: în orașe era însă; la p. 65 observația că: Noua Romă nu era o simplă *sedes*, ci un *caput Imperii*; era însă, la început, o intenție creștină? Largă analiză a schismei donatiste, a arianismului: aici d. Zeiller e în domeniul său cel mai sigur; importanța arianismului pentru a pregăti marea schismă, pp. 79, 81. Caracterul de *pontifices* sau *pontifices incliti* a împăraților de Răsărit, de la Teodosiu cel Tânăr la Anastasiu, p. 85, nota 1. În capitolul IV creștinismul la vecini și la barbari: se admite și aici, ca și în „sintesa“ noastră, că „l'Europe du moyen-âge n'a commencé d'exister que quand il y eut partout en Occident des royaumes catholiques à populations fondues“. De la capitolul V se încep „provinciile creștine“ cu Palestina și Siria. Egiptul e presintat în capitolul VI. Capitolul VIII cuprinde „peninsula elenică“ și Constantinopolul. Ne interesează în special al IX-lea: „provinciile dunărene“. În capitolul X Galia și Bre-tania (Marmoutiers să fie Martini Monasterium?; v. p. 245), în al XI-lea: Spania și Africa, în al XII-lea: Roma și Italia.

*

În *Transilvania*, 59, 5, d. Șt. Bezdechi traduce paginile lui Nicolaus Olahus despre Romîni, despre căpeteniile lor și despre legătura lui cu dînsule. Cu cît avem azi la îndemînă, nu poate fi deslegată încă enigma aceluia „Manzilla“ de la Argeș, din care

și din sora lui Ioan Hunyadi, Marina, se trage scriitorul. „Manzila” ar putea fi și „Manuilă” și „Momcilă”; se credea odată că e Minjilă, cea ce nu-mi mai pare să aibă un sens. — Note despre „cetatea lui Negru-Vodă” din Țara Oltului, lângă Breaza: ele sînt folositoare, dar nu implică și autenticitatea descălécării, cum pare a crede autorul, care semnează: George Șerban. — Descrierea bisericii de la Vâlcele, în Secuime (și un candelabru de la contele Scarlat Rosetti). — O scrisoare din 1861 a lui Papiu Ilarian (Bărnăț contra Unirii Principatelor).

Tot în *Societatea de mîine*, la 15 Maiu 1928, d. Șt. Bezdechi revine asupra lui Nicolaus Olahus pentru a-i fixa importanța în studiile elenice. Se continuă articolul d-lui C. Pavel despre școlile din Beiuș.

*

În *Revista societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău*, XVIII, pe lângă câteva statistici publicate de d. Constantin N. Tomescu, biografii, aproape indiferente pentru noi, ale ultimilor episcopi ruși de Chișinău.

*

De d. Alexandru Boldur, *Unirea Basarabiei (analiza psihologică a evenimentelor)*, Chișinău, 1928. Se caută a se fixa partea reală pe care a avut-o în Unire spiritul basarabean. Ar fi de dorit să se afle mijloacele pentru tipărirea întregii lucrări din care e scos acest capitol.

*

În publicația basarabeană a d-lui Eugen Giurgea, la pagina 145, documentul inedit din 11 August 1479 al lui Ștefan-cel-Mare, prin care se întărește o vînzare în satele Grozești și Mănești. La p. 147 alt document are acest cuprins:

† Adecă eu Estimie șoltuzul și cu 15 părgarii den tîrg den Hotin scriem și facem știre cu cestu zapis al nostru cum au vînit înaintea noastră și înaintea scaunului nostru de tîrg de Hotin Gligorie ginerele lui Tancic și cu femeia sa cu Prodana, fata lui Tancic, de nime nevoiți nice asupriți, ce de bună voia lor, și au vîndut a lor diriaptă ocină și moșiia ce să cheamă Mătniuvca, ce este între hotarul Hotinului și al Tenedobouților (*sic*), care moșiie au fostu danie moșul Prodaniei de la Petră-

Vod ; deci ei au vândut acè moșiie ce mai sus scriem dumisale giupănului Gheorghîță Șepteliciu dreptu 100 de lei, ca să fie dumisale diraptă ocină să (*sic*) moșiie, să cuconilor dumisale, și nepoților dumisale, să strenepoților dumisale. Și la aciastă tocmală au fostu mulți feciori de boeri: dumnelui ...til Bărvina biv părcălab, și Statie vamășul, de Hotin, să Alecsa vamășu, și Mirce, și Alecsandro, și mulți omini buni de târgu de Hotin. Dice noi, văzându .. să plată deplin, pus-am pecete orașului, și spre mai multă credință și boerii s'au iscălit, ca să să știe. U Hotin, vlt. 7170, Mai 15.

Pecetea cu hangerul și сia печат... ю.

(iscălitură neînțeleasă,
afară de Gorje, etc.)

Interesantă observația, la 1910, a unui Polon că Rutenii au primit felul de viață și manifestare ai Romînilor (p. 149). Prețutîndeni se constată o răpede romanisare (p. 150).

Un foarte rar act e acel de la pagina 151 al pîrcălabului de Orheiu. După cit se poate înțelege din fotografie, el are următorul cuprins:

Eu (?) Trutrilă (?) ...nul pîrcălabul de Orheiu și Chirica vamășul și șoltuzul cu [12] prăgari și Chiracol vâta[hu] de sinețari și Gligorie Dră[ghinici] și Vasilie Drăghinici și N... neguțătoriu și Bosii și Bogza (?) și Turcăc și Milaș și Hilip și Bischezea și Nistor ce au fost șoltuz, și mulți oameni buni orășeani den târgu den Orheiu scriem și mărturisim cum au vinit innaintea noastră Badiul ficiorul lui Miron den Morăzeani, nepotul Gatoniei, și au vândut Gligorcei Durac pîrcălabul parte sa de ocină den sat den Morozeani, ce i să va alegea partea lui, și den... (*rupt*) pră și den țarină și din fân și din pomete și din tot ce să va aleagea partea lui v... [și au vându]tu-o dreptu unsprădzeace mascuri de jâr, prețuluiți câte patru zloți bătuti, de nimea asuprit sau s'lit, ce de bună voia sa au vândut. Deci noi, vădzîndu aciastă bună tocmală a lor, noi pre mai mare credință și bună dreptate pus-am pecete orașului și ne'm pus și peceteile noastre, ca să să știe. U Orhei, vlt. 7144, Ap. 4.

Multe peceti lingă a orașului cu un cal (inscripție neceteață). Iscălește și Goga d... nisar.

Hărți și diagrame, la sfîrșit.

În cartea d-lui I. Petrovici, *Felurite, probleme și oameni, evenimente, note de drum* (București 1928), fine caracterisări ale lui Al. Marghiloman și lui Take Ionescu ca oratori.

*

În O. Tafrali, *Izvoarele istoriei Grecilor și Romanilor, privire generală* (Iași 1927), foarte folositor instrument de lucru pentru studenți, o bună bibliografie arheologică precede. Biografiile sînt, cum o spune și autorul, prelucrări. Se uită, la pagina 27, traducerea lui Herodot în româneasca secolului al XVII-lea. Caracterisările nu sînt cuprinzătoare (v. la pag. 49: Xenofont e „un general îndemănat, înțelept, bun moralist și socratic“). Cum se poate zice, de-a dreptul după franțuzește: „Numancei“, în loc de „Numanției“ (p. 75; în tablă e: Numancia). Bizantini sînt cuprinși și ei până în epoca lui Iustinian, dar ce se poate înțelege din cîteva pagini despre dînșii (Procopiu — de ce Procopios? — nici două întregi; pp. 130-1)? La pagina 149: Paciaudi, nu Paciandi. Și în Torremuza e o greșeală de redare. Chiriac de Ancona îmi pare că trebuie scris Cyriac, nu „Ciryac“, p. 148. „Tripezi“ nu e românește, ci tripozi sau trepiezi, dacă o luăm pe franțuzește. La Romani poezii sînt trecuți între izvoarele istorice, ceia ce ni se pare a merge prea departe. Chauci nu poate da *Chauchi* (p. 211), decît prin francesul Chauques. La scriitorii „Istoriei Auguste“ problema autenticității, mai ales pentru că avem a face cu Vopiscus și mărturia lui despre evacuarea Daciei de Aurelian, merita altă întindere (v. pp. 225-7).

*

În *Propilee literare* din Maiu d. Nestor Urechiă face o largă dare de samă despre amintirile privitoare la țerile noastre ale carătașului turingian E. Ch. Döbel, *Des Wagnergesellen E. Ch. Döbel Wanderungen im Morgenlande*, Gotha 1843; călătoria s'a făcut în 1830. Vine pe la Predeal, se oprește la mănăstirea Sinaii, la Posada (după identificarea autorului) și tea prin Comarnic și Cîmpina, mai pe jos, mai în trăsuri gratis, drumul Bucureștilor. Facsimile al pașaportului său cu vizele culese în drum. La București întră la carătașul german Joseph Weiss.

*

În numărul din 1-iu Maiu, de d. P. Georgescu, o istorie a matematicii la Romîni, de la Spiru Haret și de la d. D. Emanuel înainte.

*

În *Revue de Genève* pe Maiu, scrisori, din 1905, ale lui Nicolae al II-lea către mamă-sa. Constituția e acordată după tulburări și cu multă părere de rău. Se aprobă progromurile și acțiunea populară sîngeroasă contra revoluționarilor, asediați în casele lor și uciși la ieșire. Bucurie că foamea isprăvește grevele, pe care miniștrii nu-s în stare a le potoli. Temere de mișcările țeranilor pentru pămînt. Energia pare a o reprezenta el, Țarul, care va da mai târziu dovada unei totale neputințe de a reacționa. Îi pare rău că Witte nu e „un om grozav de energetic și despotic“ (*sic*). Guvernatorii trec supt steaguri roșii! La Sevastopol marinarii și soldații se răscoală și trebuie supuși cu canonade și asalt. Douăsprezece jurnale sînt oprite și ziarisții dați în judecată. 3.000 de oameni pier în ciocnirile din Moscova. Letonii și-au făcut un fel de autonomie; se pradă moșiile baronilor (arme sivițeriene și englese). Și în Curlanda răscoală: poduri aruncate în aer; linii stricate. „Teroarei trebuie să i se răspundă cu teroarea.“ Evreii și Polonii sînt presințați ca instigatori. „Witte s'a schimbat cu totul după evenimentele din Moscova: acuma vrea să spînzure și să impuște pe toți. N'am mai văzut așa cameleon, nici așa om care să-și schimbe părerile ca dînsul. Prin această însușire a caracterului său nimeni nu mai are încredere în el; s'a ruinat cu totul în ochii lumii întregi — afară poate de ai Evreilor străini.“

*

În *Peninsula Balcanică*, VI, 2-4, o scrisoare, din 1880, a lui Dimitrie Brătianu, ca ministru la Constantinopol, stăruind pe lîngă V. A. Urechîă pentru trezirea cauzei macedo-romîne.— De d. Th. Capudan, note despre începuturi de învățămînt la Megleno-Romîni.

*

În *Orpheus*, IV, 2, de d. G. Guțu, note despre ridicula traducere a *Eneidei* în 1805, de Vasile Aaron. — Curioase etimologii celtice în nomenclatura românească de d. Ioan Bilețchi Albescu. Despre ruinele din Dacia de d. Pamfil Georgian.

*

În *La Revue des vivants*, scrisori inedite ale lui Diderot despre călătoria lui la Petersburg în 1773.